

УРБАНИ РАЗВОЈ ДОРЂОЛА*

Урбанистичко планирање и пројектовање реконструкције старијих делова града, с наслагама историјског културног наслеђа, данас је предмет интердисциплинарних истраживања која претходе изради и реализацији детаљних урбанистичких планова и архитектонских пројеката. Данас законодавство, код нас и у свету, предвиђа посебне поступке за планирање реконструкције стarih, обично централних, делова историјских градова. У законодавству је заправо формулисана нарасла свест о културним вредностима и хуманистички однос према сведочанствима људских напора у развоју друштва. Материјализовани трагови и документа настајања, преображавања и нестајања, постају вишезна чајни за научна, културна и друга коришћења; уgraђени у постојећа или планирана просторна решења, доприносе амби-

јенталним вредностима, богатству и разноврсности просторних композиција, а посебно као историјска сведочанства и културне вредности, социолошким и психолошким компонентама урбане постојаности, стабилности и нужног идејног континуитета градског становништва. Или, другим речима, несумњиво је да ће један слојевито и вишестрано уређен просторни амбијент, разрађен формално и садржински, с мноштвом асоцијација, укорењених сећања и сазнања, позитивније деловати на понашање становника, њихову идентификацију с најнепосреднијом животном околином и директно обликовање покретачке свести која хомогенизује све компоненте урбане структуре против деструктивне отуђености.

Полазећи, dakле, од принципа да се квалитет урбаног живљења повећава и осмишљује срашњивањем с просторном околином, односно повећава у процесу обостраних и повратних интеракција физичке и психолошке компоненте (које уз функционалне и садржинске остварују урбанизовану структуру), налазимо да савремено, хуманизовано урбанистичко планирање не може да буде лишено интердисциплинарних истраживања са задатком и сврхом прикупљања свих и разноврсних улазних података. Сматрамо да је историјска компонента једна од првих и битних за улазне елементе из којих се дефинишу утицајни фактори за оно што код урбанистичког планирања и пројектовања упрошћено називамо „оплемењавање простора“. Према

* Овај рад представља део студије за урбанистичку реконструкцију I и II месне заједнице Дорђола. Намена студије, временска и друга ограничења која су условила распоред, обим и начин третирања материје за одређену сврху нису омогућили да се овај рад битно другачије концептира за објављивање. Извесна популарност у излагању, нужна за намењену сврху и састав корисника студије, није се могла избеги у овом раду. Међутим, аутори сматрају да је управо „Годишњак града Београда“ публикација која треба да одражава различите приступе историји Београда и да у њој треба да се огледају разноврсне делатности које доприносе унапређењу града. Студија је рађена као пројекат Археолошког института у Београду, а све археолошке и истраживачке радове финансирала је Дирекција за изградњу и реконструкцију Београда.

тome, сврха је ових истраживања да пла-нерима прикупе податке релевантне за сагледавање континуитета насеља, да открију и покажу стварни развој насеља на једном делу Београда, од најстаријих времена до данас; да утврде променљиве и постојане чиниоце који су утицали на обликовање, садржај, функционисање и коришћење насеља у ужем (микроурбаниом) и ширем (макроурбаниом) смислу и широј повезаности са градом; да укажу на наслеђене вредности, на њихов значај и значења у прошлости, и да формулишу поступке за савремено третирање и употребљивост наслеђених материјалних вредности и других елемената историјског развоја са циљем да се припреме излазни подаци и закључци као улазне информације за коришћење у урбанистичком планирању и пројектовању, као и у архитектонском уређењу проучаваног простора.

Основ за израду просторно, тематски и наменски определене студије представљају, пре свега, до сада објављени извори и литература, односно они делови из укупне историјске литературе који се могу употребити за специфичан приказ просторног развоја једног дела Београда. Историјски извори, комбиновани с предузетим археолошким ископавањима и резултатима тих истраживања, треба да омогуће потврду и допуну познатих и новоутврђених података.

Сам Дорћол, као засебна урбана целина, није до сада систематски и свеобухватно истраживан, проучаван или описан. У неким радовима, делови Дорћола су парцијално обухваћани, тематски и просторно ограничени. Потребно је стога да се у даљим истраживањима из општих дела и посебних студија о развоју целог Београда потпуно извуку делови, одломци, све оно што се односи на Дорћол. Међутим, ни за цео Београд нису израђене систематске, довољно широке и потпуне студије територијалног, просторног, урбаног и урбанистичког развоја, да би се из њих могла добити целовита слика развоја града.

Хронолошки, садржајно и тематски недостају или су неравномерно и неједнако познати, објављени или обрађени извори за урбану историју Београда. Посебно они који се односе на потпуност материјалних

чињеница просторног развоја, привреде, обима трговине, броја и распореда кућа и других објеката и становништва. То значи да се за нека раздобља, нарочито старија, морају изводити закључци из аналогија и примера који се као делови преносе на целину.

За ретроспективну реконструкцију општегеографске, геолошке и геоморфолошке ситуације Дорћола, као подлоге за разумевање настанка и ширења насеља, не постоје непосредно употребљиви општи или посебни радови. Истраживања ове врсте, са детаљним и сигурним подацима на основу којих би се закључивало о теренским условљеностима настанка и најстаријег развоја насеља, нису вршена нити су за ову сврху интерпретирани подаци који би посредно објашњавали ову проблематику.² Археолошким ископавањима³ утврђени су културни палеослојеви на једном делу, а на основу историјских планова Београда, од којих најстарији потичу с краја 17. века, могућно је пратити промене геоморфолошких стања, првенствено у односу на померање обале Дунава.

За општи положај Београда, а у његовом оквиру и Дорћола, као географске тачке у ширем и ужем простору, могу се применити начелни, општи закључци о настанку насеља.

Теренске одлике Дорћола

Дорћол, под којим овде подразумевамо приобални део Београда од источних бедема Београдске тврђаве на с-з, до Француске улице на ј-и и од Улице господар Јованове до десне обале Дунава, дакле — део града са кичменом саобраћајницом Душановом улицом, који се протеже у смеру северозапад-југоисток, лежи на кварталној алувijалној равни насталој младим и сасвим рецентним наносима дунавских и савских седимената. Ова се раван са западне стране насллања на кречњачки слој горњег и средњег миоцена терцијалног периода. Према томе, Дорћол се налази на сасвим младом непостојаном тлу, односно на површински веома променљивом. Цело се подручје изразито дели на два дела по правцу сз-ји, на старији и млађи слој наоса, од којих је западнији део старији са

културним слојевима, а источнији млађи, културно стерилан и сасвим рецентан. Висинске разлике терена крећу се у профилу запад-исток од макс. 84,87 м нв до мин. 73 м нв, а у продужном профилу сз-ји од 83,85 до 80 м нв. Приликом отварања археолошких сонди на делу Дорћола констатоване су следеће коте здравице: код „Чизма хана“ Јеврејска бр. 3 79,13, у Високог Стевана бр. 5 76,00, у Браће Баруха бр. 3 78,12, Браће Баруха бр. 15 73,20 са појавом воде на тој висини, у Солунској бр. 6 73,60 и у Душановој улици бр. 35 78,02 м нв.

Дорћол заузима периферни приобални појас изразитог главног географског положаја Београда дефинисаног београдском гредом авалског повијарца који се завршава лингулом и стрмим одсеком састављеним од терцијалног кречњачког слоја над спојем и утоком Саве у Дунав. Када је овај положај предоминантном позицијом био у старијим историјским временима предуслов за образовање и развијање урбане агломерације контролне и одбрамбене функције, онда је положај Дорћола стајао периферно према главном приступу и намени. А када је предоминантни утицај речних токова и усих приобалних појасева био основни чинилац стварања насеља, онда је положај Дорћола био другачији и имао је, као у праисторијским услојима оснивања руралних насеља, већи значај. Према томе, географске особине Дорћола у макро и микро размерама и просторним значењима, зависне су од природе настанка пранасеља и степена развоја типа урбане културе.

Приобална раван погодна је за развој линеарног типа насеља са економским основом у коришћењу воде као комуникативног и виталног геофактора. Ова теренска особина показаће се у историји као један од битних услова за смештај и развој насеља увек када су економски, а не одбрамбени или други чиниоци — утицали на развој Београда.

Промене у конфигурацији терена, које можемо да пратимо по резултатима археолошког сондирања за стари и средњи век и по картографским и сликовним изворима за нововековна раздобља, проузроковане су кретањем токова Дунава и

стварањем културних слојева. У доба антике линија обале може да се претпостави на правцу протезања Солунске улице, током средњег века обала се помера према Банатској улици да би крајем 18. века одговарала приближно правцу пружања ове улице. Сасвим је поуздано утврђено да је данашња Дунавска улица у 18. веку представљала обалну линију, која се касније, изградњом неких, у Саву и Дунав истурених, делова утврђења Доњег града Београдске тврђаве, померала источно према банатској страни. Одбијањем водених токова од тих истурених делова настала су вертикалне наслаге пешчаних спрудова које су се постепено све више шириле хоризонтално према истоку и тако померале све источније десну обалу Дунава. На тај начин настало је рецентни седимент који је готово удвоstrучио копнену површину Дорћола. Разливања воде и њихова задржавања по већим и мањим барама, што се сазнаје из старијих картографских извора, такође су утицала на конфигурацију терена. На старим плановима посебно се истиче велика бара на простору између утока Булбудерског потока, данашње Цвијићеве и Француске улице. Исто тако, на унутрашње промене теренских разлика утицала је и изградња Дорћола. Додуше, оне се могу констатовати само у микрозонама као наноси шута или удуబљења, а већи поремећај првобитне конфигурације изазван је једино великим фортификационим радовима у 18. веку на југоисточној периферији Дорћола, источно од данашње Француске улице, као и на северозападном делу према Доњем граду. Ови поремећаји горњих слојева били су присутни од друге половине 18. века и за праћење културних слојева нису беззначајни.

Микроклиматски услови који се формирају у приобалном појасу између широке водене површине и банатске равнице, с једне стране, и падине према београдској греди, с друге стране, од Улице Страхињића Бана до Студентског трга од коте 80 до коте 115 м, у подручју положеном смером сз-ји, дакле — у правцу најинтензивнијих ветрова београдске руже ветрова, вероватно да нису у прошлости били најповољнији. Стога закључујемо да су други фак-

тори били знатно подстицајнији за развој и трајање насеља и да су надјачали неповољности микроклиматских услова.

Померање речног тока Дунава, остављајући у меандрима и нестабилизованом земљишту устајале воде, такође није позитивно деловало на микроклиматске услове. Баре, водоплавно и мочварно земљиште свакако су утицали на климатске услове и били фактор за ограничавање раста насеља према истоку.

Општи географски положај Београда са важним саобраћајницама које су од давнина спајале културне регионе и просторе разних цивилизација, копнене и водене везе које пролазе преко Београда — одразили су се и на развој Дорђола. Тако је Дорђол постао значајно средиште Београда онда када је интензитет водене трговине био највећи и када су се каравански товари сигурније смештали у подножје близу безбеднијих утврђења.

Колико су и како природни услови утицали на положај и развој државског насеља у појединим историјским раздобљима, који су чиниоци били првостепене, а који другостепене важности или су занемаривани, можемо да сагледамо тек праћењем елемената развоја насеља кроз идеалне реконструкције стања у појединим карактеристичним и преломним временима.

Претпоставке и подаци о насељености Дорђола у праисторији

На данашњем подручју Београда трагови боравка праисторијског човека посвежочени су бројним археолошким налазима. Погодности тла и близина двеју великих река пружале су од најранијих епоха добре услове за nastanak људских станица.

Доба примитивне земљорадње — неолит, обележено формирањем сталних насеља, оставило је своје трагове и на простору који покрива данашњи град. На доминантном платоу изнад ушћа Саве у Дунав где се данас налази Горњи град Београдске тврђаве, постојало је у неолиту насеље са земуницама и надземним кућама које се продужавало даље низ дунавску падину према данашњем Зоолошком врту.⁴ За сада нема поузданних доказа да се ово

насеље спуштало до обале, што је логично претпоставити. На истраженим површинама данашњег Дорђола, који у то време представља приобални појас низводно од претпостављене зоне насеља, нема трагова боравка неолитског човека. Поред поменутих остатака неолитског насеља на Горњем граду, остаци сличног насеља откриви су и у Студентском парку. Њихов међусобни однос, услед слабе истражености подручја, још није поуздано утврђен, а ни границе распорширања.

У енеолиту, на прелазу у метално доба, ситуација је углавном слична претходној епохи.

Прелаз у метално доба, који доноси велике промене у животу праисторијског човека, на подручју Београда се одражава смањивањем популације и привременим ишчезавањем насеља старије епохе. После прекида који траје током скоро целе епохе бронзаног доба, на Горњем граду се у епохи старијег гвозденог доба поново образује насеље.⁵ Из овог времена потичу и први трагови насељавања подручја данашњег Дорђола. Приликом археолошких ископавања 1978. године на локалитетима у Јеврејској улици бр. 3 и у Улици Високог Стевана, код Старе синагоге, откривени су ретки фрагменти праисторијске керамике. Ови фрагменти потичу претежно из слојаprotohumusa који нема карактеристике насеобинског културног слоја. Откривени фрагменти представљају делове здела, лонаца, амфора и пехара. Од орнаменталних техника претежно је заступљено канеловање, фацетирање и урезивање. На основу облика и орнаментике ова керамика се може, културно и хронолошки, определити у старије гвоздено доба, односно у старију фазу Босутске групе што приближно одговара периоду од 8. до 5. века пре наше ере.⁶

Исте културно-хронолошке карактеристике са овим материјалом имају и налази са Горњег града, на основу чега се може делимично реконструисати топографска слика насеља ове епохе. Слично ситуацији у неолиту, главни део насеља се налази на платоу Горњег града. Мање стамбене инсуле су, вероватно, покривале дунавску падину са приобалним појасом. Положај једне такве инсуле, према поменутим

налазима са Дорђола, може се претпоставити на простору почетка Улице цара Душана.

Дорђол на периферији цивилног насеља римског Сингидунума

Римским освајањем пространих области Балкана крајем старе и почетком нове ере, подручје Београда улази у свет античке цивилизације, како у друштвено-политичком, тако и у економском погледу, што је имало далекосежан значај за његов даљи развој. Као једна од првих последица освајања територије данашњег Београда је настанак античког градског насеља римског типа.

Најранији период историје античког Сингидунума још је мало познат. Сигурних података о почецима формирања градског насеља нема, мада су трагови стамбених инсула тога периода откривени код Трга Републике, на Топчидерском брду и у Доњем граду.⁷ Преломни тренутак у историји античког Сингидунума представља долазак IV Флавијеве легије, крајем 1. века наше ере, која ће овде остати све до прве половине 5. века. Долазак ове легије, с којом се Сингидунум током свога постојања развијао и у великој мери поистовећивао, несумњиво је омогућио његово прерастање у антички град. Легијски логор, чија је изградња почела већ крајем 1. века, представљао је центар око којег ће се током наредних векова развијати градско насеље.

Насеље, по свему судећи, развијало се брзо. Већ у првој половини 2. века, вероватно за време императора Хадријана, Сингидунум постаје муниципијум, односно добија административну и судску аутономију, право да бира градски сенат, и добија ширу муниципалну територију.

Средином 3. века Сингидунум постаје колонија и тиме добија највиши ранг који је могао достићи један провинцијски град.

Каструм, односно логор IV Флавијеве легије, правоугаоне основе, налазио се на простору Горњег града Београдске тврђаве и парка Калемегдан до улица Париске и Тадеуша Кошћушка. Бедеми каструма спуштали су се низ дунавску падину обухватajuћи и део доњоградског платоа у њеном подножју.⁸ Ван каструма налазило се

градско насеље чија је ужа зона дosta прецизно утврђена на основу археолошких налаза. У односу на данашњу ситуацију града она је обухватала простор омеђен улицама Париском, Косанчићевим и Обилићевим венцем, Француском, Симином и Улицом цара Уроша. Главна градска некропола пружала се дуж Косовске улице и Булевара револуције. Друга градска некропола до сада је била позната и просторно одређена налазима гробова између улица Симине и Господар-Јованове.

Новим археолошким истраживањима на подручју Дорђола постојећа топографска слика античког Сингидунума је у извесној мери измењена и допуњена.⁹ У доба антике, с обзиром на положај обале који се битно разликује од данашњег, подручје Дорђола представља релативно уску приобалну зону у подножју дунавске падине. Вероватно, услед тога, ово подручје неће обухватити урбана зона Сингидунума. У сондама које су отворене на простору између улица Јеврејске и Високог Стевана запажа се присуство раноримске керамике не у посебном културном слоју већ на нивоу здравице и у танком слојуprotoхумуса где се меша са праисторијском керамиком. Међу овом керамиком претежно су заступљени фрагменти сивих здела латеноидних форми и ретки фрагменти „тера сигилате“. Ови налази могу се датовати у 1. и почетак 2. века наше ере. С обзиром на то, да се овде не ради о насеобинском слоју, може се закључити да овај материјал потиче из неке раноримске стамбене инсуле која се налазила у непосредној близини, вероватно у зони Душанове улице. Ова инсула ишчезава после формирања урбанизоване градске зоне у 2. веку.

Функција овог простора у односу на римски Сингидунум 3. до 4. века може се објаснити захваљујући новом налазу са локалитета улице Браће Барух бр. 3. Овде је, укопана у здравицу, на коти 77,32 откринута римска гробна конструкција рађена од масивних камених плоча. У њој су била сахрањена три покојника, два мушкарца и једна жена, чије су дислоциране кости откривене приликом истраживања.¹⁰ Гробница је, вероватно још у доба антике, била опљачкана. Овај тип гробне конструкције, који се релативно често среће на античким некрополама Сингидунума,

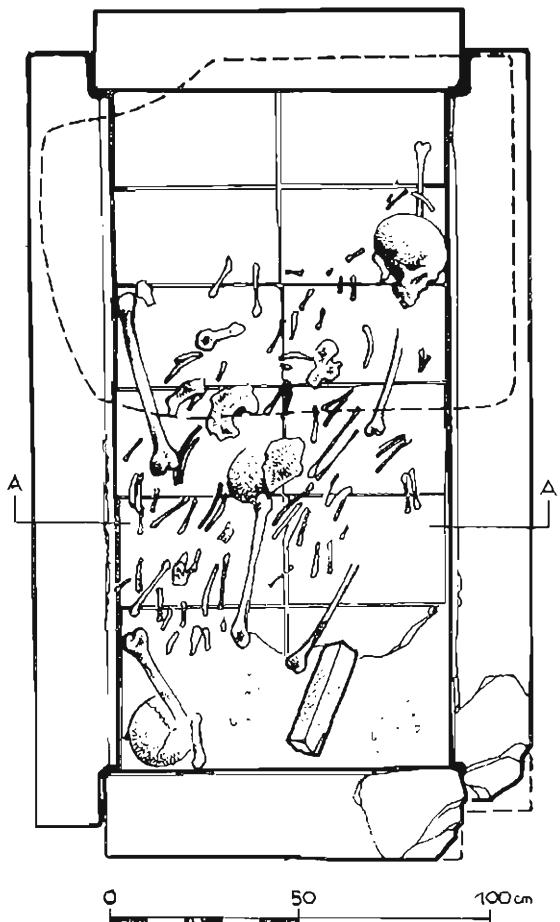
може се датовати у 3. век. Посматрајући овај налаз у односу на досадашња сазнања о просторној диспозицији североисточне некрополе Сингидунума, добијамо елементе за доношење нових закључака. Североисточна некропола је до сада била позната и дефинисана налазима гробова на простору између улица Симине и Господар-Јованове. Даљи простор према обали Дунава, у топографији римског Сингидунума, није био дефинисан. Захваљујући овом новом налазу претпостављена зона североисточне некрополе Сингидунума знатно се проширије обухватајући, поред подножја дунавске падине, и приобални појас на подручју данашњег Дорђола. Трајање ове некрополе је директно повезано са успоном у 3. веку и опадањем насеља до којег долази током 4. века. После разарања Сингидунума 441. године, са нестанком градског насеља, нестају и некрополе. После ових забивања простор данашњег Дорђола остаје пуст и ненасељен скоро један миленијум.

Средњовековно предграђе на Дорђолу

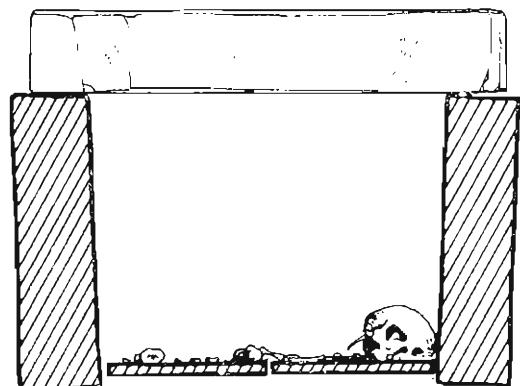
Далекосежне геополитичке и етничке промене, које су довеле до нестанка античког града, условиће у раном средњем веку формирање новог словенског насеља. То насеље, названо словенским именом Београд, следећи своје еволутивне токове, биће претеча савременог града. Према нашим досадашњим сазнањима, веома је тешко закључити када Београд прераста у средњовековни град, односно када првобитна структура насеља прераста у урбанију структуру, у средњовековном смислу те речи. За своје савременике Београд је већ крајем 9. века „најславнији град на Дунаву“.

Време просперитета, које Београд доживљава у 12. веку за владе византијских царева Јована II и Манојла Комнина, обележено је изградњом првих средњовековних утврђења, замка на брегу и подграђа на обали Саве. Ван тадашњег утврђења развија се предграђе које приближно одговара данашњем Горњем и Доњем граду Београдске тврђаве.

Проблем настанка средњовековног предграђа, од примарног значаја за изучавање развоја града у целини, дugo се налазио у

ПРЕСЕК А-А

Сл. 1. — Римска гробна конструкција са локалитета у улици Браће Баруž 3 (цртеж Н. Степановић).

Fig. 1. — Roman grave construction at the site in Braće Baruž Street 3 (drawing — N. Stepanović).

оквирима хипотеза, без довољно материјалних доказа. Старији, веома оскудни и фрагментарни, историјски извори, који помињу Београд, не дају описе града, поготову не описе предграђа. Тек нешто опширнији извори 15. века дају извесне податке о предграђима Београда који се могу односити и на подручје данашњег Дорћола.

Из биографије деспота Стефана Лазаревића сазнајемо нешто више о Београду почетком 15. века.¹¹ Када набраја објекте подигнуте у деспотово време, не означавајући тачно где се налазе, Константин помиње и неке објекте за које можемо претпоставити да су се налазили ван утврђеног простора Београдског града, односно у предграђу. Ово се може односити на странопријемницу са црквом Св. Николе и можда на цркву Три Јерарха.

Први сигуран податак о предграђу Београдског града налази се у делу Бертрандона де ла Брокијера, који је прошао кроз Београд 1433. године.¹² Описујући Београд он каже да се на стреломет од града налази једно село насељено Србима у коме је на Ускрс слушао службу божију на словенском језику. Разматрањем овога податка, у поређењу са осталим резултатима истраживања може се закључити да се односи на средњовековно предграђе на простору данашњег Дорћола. Овде је посебно интересантан податак о постојању цркве.

За проучавање средњовековног предграђа на Дорћолу важан извор представљају турски пописи из првих деценија после турског заузимања града. Они у доброј мери одсликавају затечено стање средњовековног предграђа пре турског освајања Београда 1521. године, као што је то с правом представио др Хазим Шабановић приликом обраде ових извора.¹³ Читав низ објекта који се помињу већ у првом попису, сигурно није могао бити подигнут већ у првој години турске владе.

О постојању формираног дунавског предграђа на простору данашњег Дорћола у тренутку турског освајања града свеđоче и сликовни извори. На једној гравири, с приказом опсаде из 1521. године, на простору Дорћола, налазимо приказану густо збијену групацију зграда означену у легенди као предграђе.

Посебан проблем код разматрања настанка средњовековног предграђа представљају је, до недавно, потпуни недостатак материјалних трагова и археолошких података који су, у овом случају, од пресудног значаја за доношење сигурнијих закључака. Први подаци те врсте добијени су приликом археолошких ископавања вршених на подручју Дорћола 1978. године.

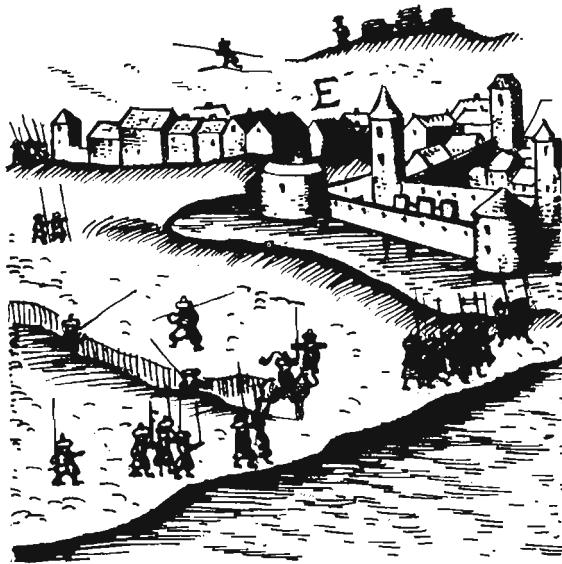
Средњовековни културни слој, према резултатима ових истраживања, констатован је на простору између данашњих улица Цара Душана, Јеврејске, Солунске и Тадеуша Кошћушка. На осталим истраженим површинама, даље према истоку, нема трагова средњовековног културног слоја. То значи да приближна линија данашње Јеврејске улице чини границу пружања срењовековног насеља на том простору. У стратиграфском и хронолошком смислу истражени средњовековни културни слој чине два хоризонта. Старији хоризонт сачињава културни слој формиран непосредно изнад здравице, који се, према археолошком материјалу, претежно налазиша керамике, може датовати у крај 13. и прву четвртину 14. века.¹⁴ Значајан елемент за датовање старијег хоризонта је налаз новца млетачког дужда Пијетра Граденига (1289—1311) који потиче из затвореног слоја.

Ситуација слоја овога хоризонта, заједно са откривеним археолошким материјалом, даје елементе за претпоставку да се ради о руралном типу насеља. Следећи млађи стамбени хоризонт, који није у директном континуитету с претходним, може се оквирно датовати у 15. и почетак 16. века. Код овог хоризонта јасно се издваја старија фаза, датована у почетак 15. века. Археолошки материјал ове фазе одговара сличним налазима из Београдске и Смедеревске тврђаве а може се историјски повезати с периодом српске управе у Београду. Материјал млађе фазе овог хоризонта, који је нешто сиромашнији, хронолошки одговара другој половини 15. и почетку 16. века. Посматрано у целини, овај хоризонт, са својом старијом и млађом фазом, показује континуитет насељености тог дела данашњег Дорћола од почетка 15. века до турског освајања 1521. године.

Упоређујући наша досадашња сазнања заснована на проучавању историјских из-

вора с резултатима нових археолошких истраживања, добијамо могућност јаснијег сагледавања настанка и развоја средњовековног дунавског предграђа Београдског града, односно подручја данашњег Дорћола. Приликом разматрања услова за настанак предграђа, поред основних погодности тла, од пресудног значаја су правци комуникација које град повезују са залеђем. Код Београдског града 12. и 13. века, запажају се три основне комуникације чије полазне тачке означавају градске капије.

За наша разматрања у овом случају је посебно важна источна комуникација која је од одговарајуће капије подграђа, под-

Сл. 2. — Изглед средњовековног предграђа на подручју данашњег Дорћола, према гравири »Conterfactur der Stadt vnd Vöistung Griechisch Weissenburg vom Türcken eingenommen Anno 1521.« (цртеж Н. Степановић).

Fig. 2. — View of the medieval suburb in the area of today's Dorćol rendered on the gravure »Conterfactur der Stadt vnd Vöistung Griechisch Weissenburg vom Türcken eingenommen Anno 1521.« (drawing M. Stepanović).

ножјем Дунавске падине, излазила на правац Душанове улице и даље на Цариградски друм. Дуж ове комуникације насеље се ствара релативно рано, тако да у 12. веку већ обухвата подножје дунавске падине у Доњем граду. Како се ово предграђе даље ширило немамо сигурних пода-

така. Према резултатима археолошких истраживања на Дорћолу, можемо закључити да се крајем 13. и почетком 14. века предграђе проширило до данашње Јеврејске улице. О структури овог предграђа располажемо са веома мало археолошких података. Можемо само претпоставити да се ради о руралном типу насеља с малом густином насељености. Извесно опадање праћено депопулацијом, које се у 14. веку запажа код Београдског града у целини, несумњиво се одражава и на дунавско предграђе.

Почетком 15. века, када Београд улази у састав српске државе, долази до наглог развоја града и његовог прерастања у средњовековни град у правом смислу. Граде се нова утврђења Горњег града, а нешто касније формира се и утврђено подграђе у Доњем граду, чиме се топографска слика Београда битно мења. Услед великог прилива становништва, Београд се шири и ван новоизграђеног града са подграђима. Ово ширење прво обухвата дунавско предграђе. Не може се поуздано утврдити обим ширења предграђа почетком 15. века. За сада располажемо једино сигурним подацима да се део предграђа налазио на простору данашњег Дорћола до Јеврејске улице. Даље према истоку нема трагова предграђа.

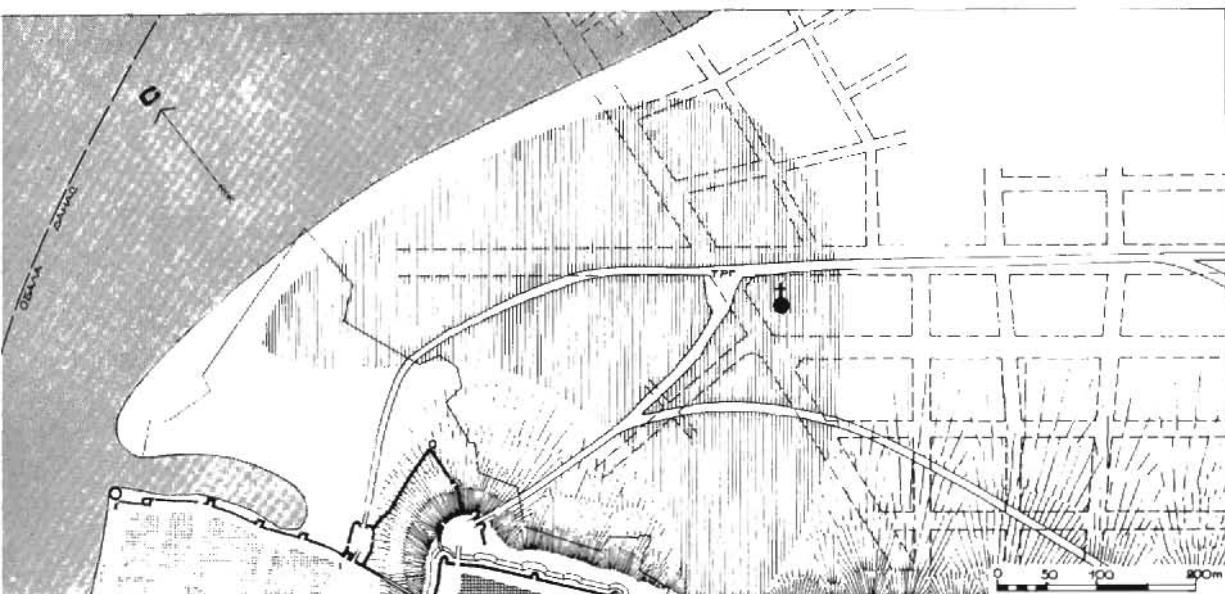
Према расположивим подацима, може се у основним цртама сагледати структура и функција дунавског предграђа током 15. и почетком 16. века, при чему нам као основа могу послужити подаци из првих турских пописа. Средиште предграђа чинио је трг на саставу комуникација, које су водиле од источних капија Горњег и Доњег града према данашњој Душановој улици и даље према Цариградском друму. Локација овога трга, који своју функцију задржава током 16. и 17. века, може се ближе одредити на простору раскрснице улица Тадеуша Кошћушка, Душанове и Доњоградског булевара. На тргу или у његовој непосредној близини била је црква која је порушена приликом изградње краван-сараја Мехмед-паше Соколовића. Судећи по тачно утврђеној локацији овог објекта може се претпоставити да се црква налазила у блоку између улица Душанове, Страхињића бана и Тадеуша Кошћушка. У вези са овом црквом је, сигурно, назив

Попове махале која се на тргу помиње у попису 1536. године.¹⁵ Оквир трга је чинила чаршија са трговачким и занатским радњама, као и јавном вагом која се помиње већ 1521—23. године.¹⁶ На простору дунавског предграђа, такође, може се претпоставити локација караван-сараја који се непосредно после турског освајања помиње као задужбина Пири Мехмед-паше. Несумњиво се ради о старијем, затеченом објекту, можда странопријемници подигнутују време деспота Стефана Лазаревића.

На основу изнетих података можемо закључити да је дунавско предграђе током 15. и почетком 16. века имало функцију

**Прерастање средњовековног предграђа
у главни трговачки центар
Османлијског шехера Београда
1521—1688. године**

Турци су Београд освојили после више опсада, у августу 1521. године, у време када је Османлијско Царство било у напону своје слаге, са снажним војно-управним уређењем, развијеним феудалним привредним системом, јаком средишњом влашћу, друштвеним нормама заснованим на исламском учењу, разрађеног фискалног основа државног централизма, са цивилизацијом састављеном од разних културних,

Сл. 3. — План средњовековног насеља на подручју Дорђола. (чртеж Н. Степановић).

Fig. 3. — Plan of the medieval settlement in the Dorćol area (drawing — N. Stepanović).

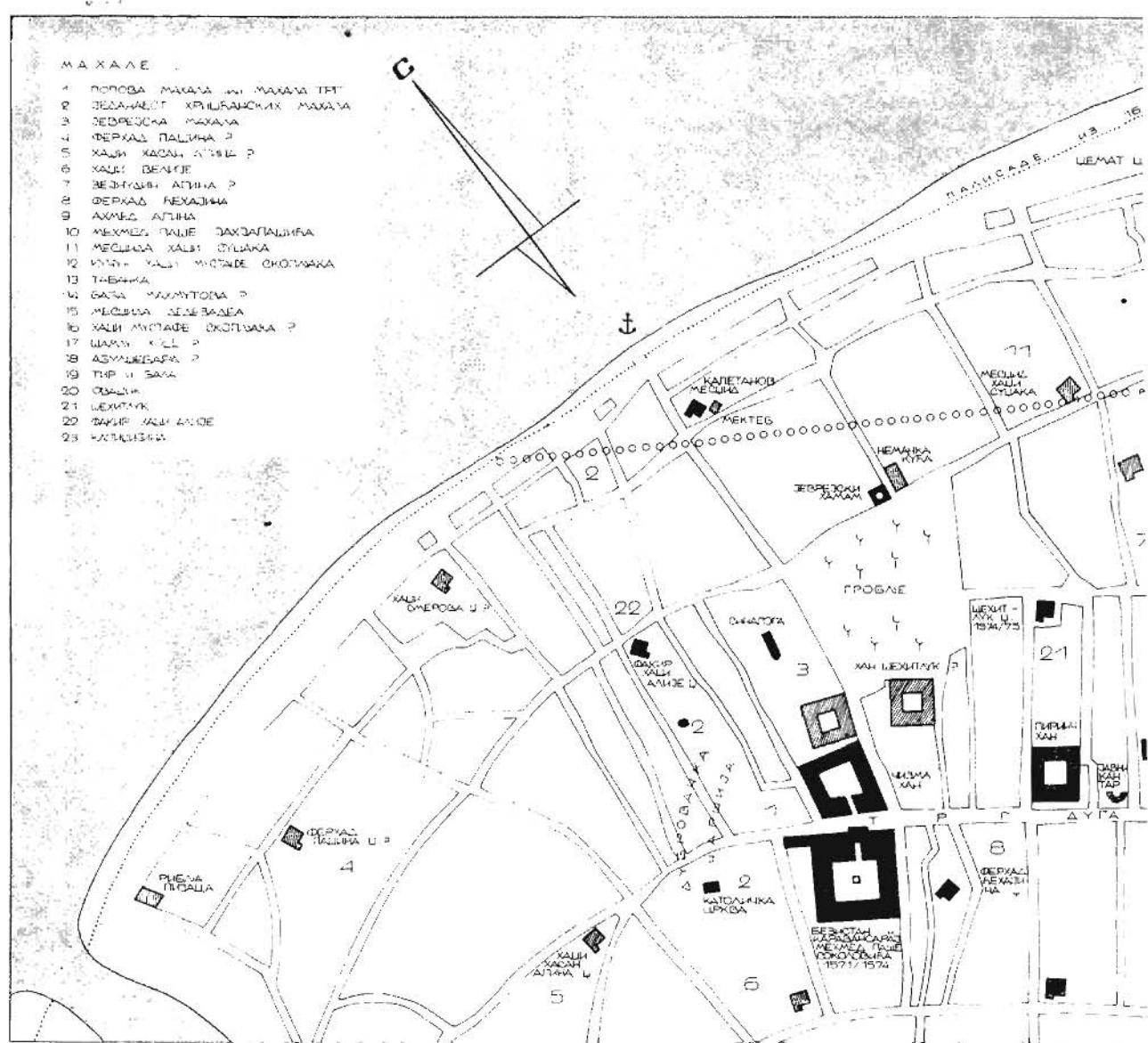
средњовековног приградског трга, који се формирао на правцу главне комуникације. Ово предграђе је имало елементе урбане структуре, првенствено у свом средишњем делу, што не искључује могућност да су извесни делови предграђа задржали руралну структуру насеља.

Тако формирало средњовековно предграђе на простору Дорђола, које Турци затичу 1521. године, представља први зачетак градског насеља, ван брањених оквира утврђења, из ког ће се развити савремени град.

источњачких, арабљанских и византијских утицаја.

Београд је у Османлијско Царство ушао у време када су све важне и животне основе царства биле у успону и када су се релативно брзо могле одразити на његов урбани раст, комунално уређење, пораст становништва, развој трговине и занатства, територијално ширење, архитектонску изградњу и оформљење физичке и обликовне структуре.

После освајања Београд је са својим подручјем припојен Смедеревском Санџа-

Сл. 4. — Реконструкција плана подручја Дорћола 1521—1688. (цртеж Н. Степановић).

ку, чиме је у војном и административном погледу везан за своје залеђе. У то време у Београд је из Смедерева пренето седиште сандџака.

Међутим, Београд није постао значајније управно седиште јер је убрзо, после заузета Будима, 1541. године, у коме је успостављено седиште ејалета, у Београду само столовао намесник будимског ејалета на чијем је челу стајао везир. Тако је Бео-

град, у доба свог успона у 16. и 17. веку, припадао административној јединици која је губила свој претходни значај после ослобођења Београда и још више Будима. Стога док су у првим деценијама турске владавине, до средине 16. века, војно-управни чиниоци и значај његовог положаја и функције војног логора за прикупљање војски ради даљег продирања ка Угарској, утицали на спорије измене урбаниог

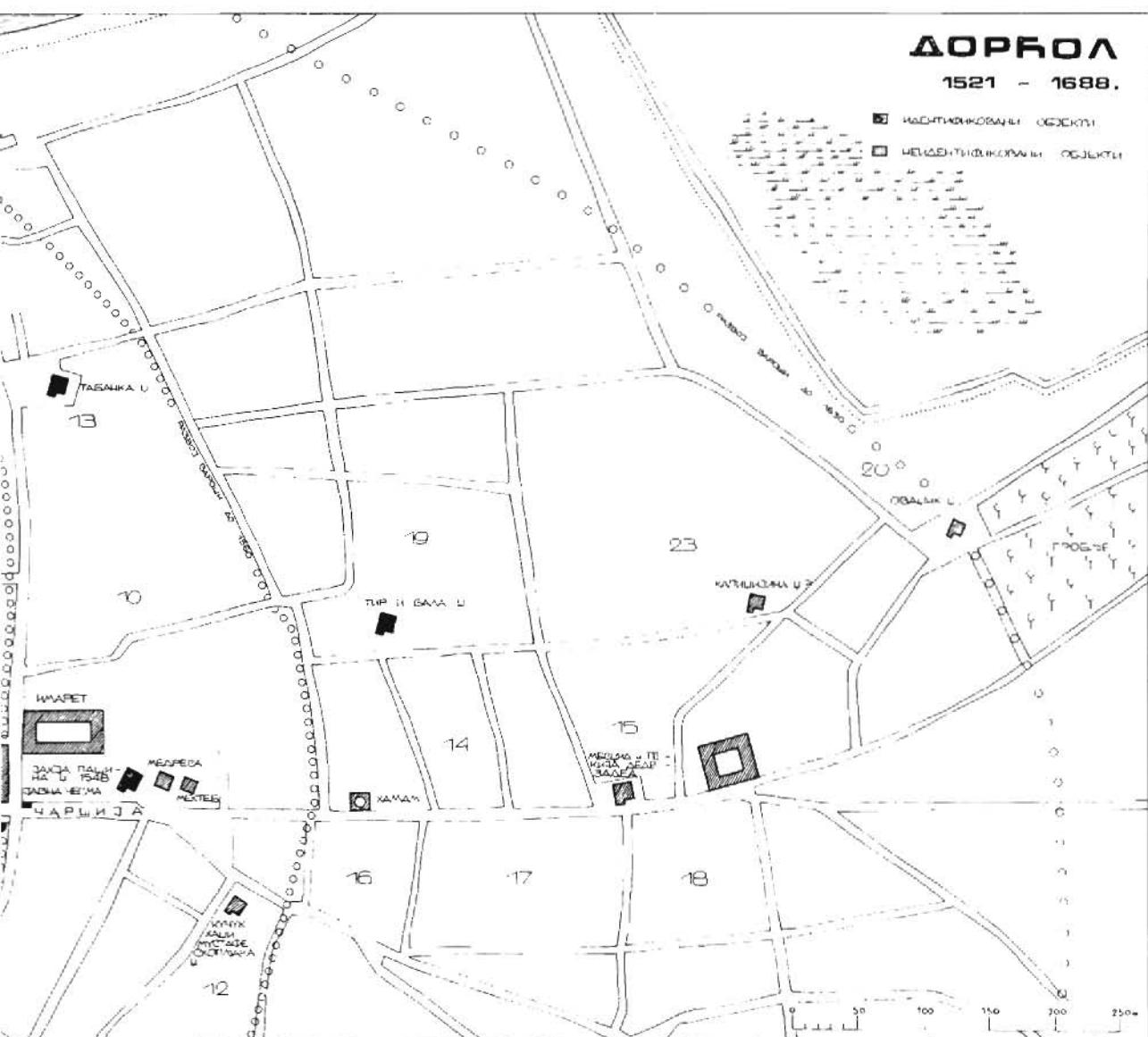

Fig. 4. — Reconstruction of the plan of the Dorćol area 1521—1688 (drawing — N. Stepanović)

стања, дотле су после заузимања Будима и Темишвара 1552. године, економски фактори били одлучујући за раст града и претварање Београда у један од најзначајнијих шехера европског дела Османлијског Царства.¹⁷

Турским освајањем, Београд преузима трговину широког панонског и балканског подручја. Цариградски друм био је за-

крчен караванима трговаца, који су, и спочетка, пратили ратне походе да би, задржавши се у граду, у мирним временима одатле ширили своје мреже и успостављали везе са удаљеним трговима. Роба која је овуда противала, једним се делом задржавала на београдском тргу и ту распродавала, а већим делом, овде прикупљена, упућивала се даље, у свим правцима.

Трговци, окупљени претежно на етничкој и верској основи, створили су у Београду чвoriште из којег су се шириле њихове мреже.¹⁸

Истовремено са трговцима, и занатлије су стизале у Београд, пратећи велике војске да би им биле на услуги. Снабдевали су их, не само потребним производима личног и заједничког наоружања, већ и свим другим потребама, од прехрамбених прeraјевина, текстилних, кожарских, ужарских и ременарских производа за опрему коњице, до производа за задовољење украсних, источњачком укусу прилагођених прохтева различитих војних јединица.

По престанку војних похода, трговци и занатлије задржавали су се у Београду, да би својим производима и разменом роба, по београдским базарима и чаршијама, подстицали источњачки укус, раскош и начин живота карактеристичан за левантинску цивилизацију и за период успона једне синкретистичке културе која се развијала на просторима под османлијском влашћу док је она била на врхунцу.

Уласком у Београд Турци су затекли средњовековни град опасан зидинама и високим кулама, а испред њега предграђе. Своју војску и пратеће јединице, као и људство, које се састојало од трговаца и занатлија, разместили су у затечене зграде, које су одмах прилагодили својим потребама.

На подручју Дорђола затекли су средњовековно насеље са тргом, на којем су, одмах по уласку, створили чаршију, поставили у њој ноћне страже за чување дућана и образовали тржну инспекцију за контролисање реда и пословања на тргу.¹⁹

Развој Београда у првим вековима турске владавине био је обележен предузимљивошћу и делатношћу неколико водећих турских достојанственика који су, оснивањем својих задужбина (вакуфа), унапређивали и уређивали град и варош. У првом периоду, непосредно по освајању Београда, прве кораке на обнови и изградњи вароши преузео је сам султан Сулејман Величанствени, претежно у Горњем и Доњем граду, и тадањи велики везир Пири Мехмед-паша који је основао у вароши, односно у предграђу, царинарницу (ћумрукану), јавну вагу, већи број разних месарских, пекарских, алваџијских и других ду-

ћана, занатских и трговачких радњи, једну ледару (бузхану) караван-саџ и један имарет, односно јавну кухињу. У поседу његовог вакуфа налазило се и неколико воденица на Дунаву и нека градилишта. Очito је да су за те намене коришћене постојеће зграде и да је трг предграђа и раније имао сличне функције.

Из пописа вакуфа Пири Мехмед-паше, сачињеног између 1521. и 1523. године,²⁰ сазнајемо о приходима и расходима вакуфског имања и износима који речито указују на оживљавање трговине и промета, ради задовољавања потреба великог гарнизона и административног апарате тада скупљеног у Београду.

У катастарском попису, који су Турци обавили између 1528. и 1530. године,²¹ уписано је у вароши 14 хришћанских махала са свега 62 куће, док је у попису од 1536. године пописано хришћанско становништво било подељено у два цемата, од којих је један цемат староседелачког српског становништва, у дунавском предграђу, био састављен од 12 махала са 68 кућа око Попове махале на Тргу, односно махале Трг. У истом попису налазе се и 4 муслиманске махале за које се зна да су и од раније овде постојале и да су образоване већ после 1523. године.

Према томе, језгро насеља на подручју Дорђола почетком 16. века, чинило је тих 12 хришћанских и 3 муслиманске махале. Прве муслиманске махале биле су Махала месцида Ферхад-паше (касније махала Ферхад-пашине цамије) са 22 куће, Махала месцида Ахмед-аге Малкочија са 25 кућа и Махала Зејнудин-агина месцида са 22 куће.

У свим овим махалама на данашњем Дорђолу уписано је укупно 137 дома, па ако би се узело да је у свакој кући било просечно пет чланова породице, произилазило би да је у првој половини 16. века на Дорђолу било око 700 становника.

Данас са пуно сигурности поменуте махале смештамо на Дорђол, пре свега зато што се анализом садржаја махала и упоредним разматрањем свих обавештења којима располажемо, долази до несумњивих закључака. Међутим, тачније убицирање свих ових махала из првог периода турске владавине још није сасвим поуздано ни могућно. Једино се Попова махала, односно

махала Трг може, недвосмислено, лоцирати на почетак данашње Душанове улице, али се ни за њу не могу одредити тачне границе простирања. Анализом расположивих обавештења и података за сада се, уједно, и не без резерви, могу означити џамије или ранији месџиди, који су носили имена првих муслиманских задужбинара, и на тај начин оријентационо одредити положај првих муслиманских махала које су се налазиле око ових џамија. Тако се условно једна од џамија, са каснијих картографских извора, најближа Доњем граду, сматра задужбином Ферхад-паше, па се мисли да се Ферхад-пашина махала простирала од источних бедема и пристаништа Доњег града до Попове махале на Тргу. За џамију Ахмед-аге Малкочија, на основу каснијих назива који понављају ово име, сматра се она која се налазила на углу данашњих улица Душанове и Цара Уроша, па би се истоимена махала налазила југоисточно од Попове махале. За џамију Зејнудин-аге није до сада пронађена сигурнија локација, али се ипак сматра да би његова џамија требало да се налази међу неидентификованим џамијама са најстаријих картографских извора источно од Попове махале и махале Ахмед-агине, и да би томе најприближније одговарала џамија која је касније, у време аустријске окупације, била претворена у Јерменску цркву, а налазила се близу данашњег угла Солунске и Цара Уроша улице. Овако размештене џамије и око њих истоимене махале, одређују линију обима ондашњег насеља, па се може рећи да је насеље половином 16. века допирало до данашње Дубровачке улице и обале Дунава, која је, онда, била на линији између данашње Банатске и Солунске улице.

Београд се после пада Будима, 1541. године, нашао у позадини ратних збијања па се почeo брже развијати. Варош се попуњава новим становништвом, изgraђује у постојећим оквирима, али и шире уз дунавску падину према београдској греди и уз Видинску цаду даље на југоисток. Од 1536. до 1560. године, до новог турског катастарског пописа, варош се повећава са 12 нових муслиманских махала, док број хришћанских махала опада са 15 на 11. Број кућа нарастао је у периоду између

два пописа од 284 на 479, што значи да је порастао и број становника, односно да се Београд скоро удвостручио. Највеће заслуге за развој Београда у овом раздобљу имао је Мехмед-паша Јахјапашић, дугогодишњи санџак-бег смедеревски. Он је пре 1548. године подигао у то време најзначајније задужбине у Београду, монументалну џамију и уз њу медресу, велики каравансарај и имарет хан, односно јавну кухињу. Око његових задужбина образовала се нова махала Мехмед-паше Јахјапашића која је представљала даље ширење Дорћола на Видинском путу (данашњој Душановој улици). Његова џамија је тачно убицирана, јер је дуго задржавала исто име (мада се касније звала још и Имарет џамија и Синцирли џамија). Налазила се у данашњој Душановој улици, у блоку између Дубровачке и Книћанинове улице. Махала Мехмед-паше Јахјапашића (или Јахја-пашина махала) била је веома пространа, јер су из ње, изградњом нових џамија, израстале нове махале, а простирала се са обе стране Видинске цаде. Махала је имала 1560. године 51 кућу. У исто време, на Тргу Главне чаршије до Попове махале, подигао је Ферхад-ћехаја свој месџид (касније претворен у џамију) око кога се образовала нова махала са 67 кућа у 1560. години. Ферхад-ћехајина махала била је тада највећа у целој вароши. Из ње се још пре 1560. издвојила Хаџи Хадан-агина махала на Тргу, и вероватно да се налазила, према историјским плановима, северозападно од Попове махале на подручју данашњег Зоолошког врта.

Друге махале које се помињу у попису из 1560. године или су настале изван Дорћола или се још не могу убицирати на подручју Дорћола. Од хришћанских махала у овом попису наведена је нова Табачка махала која се свакако налазила источно од Јахја-пашине махале. Имала је 12 кућа, а касније када је из ње исељено хришћанско становништво, ту је образована муслиманска махала Табачке џамије која је после 12 година, 1572. имала 40 кућа. И ова махала је представљала даље просторно ширење подручја Дорћола.

Према пописима је израчунато да је Београд до 1560. године имао 385 кућа и око 2.000 становника, а највећи број на-

лазио се управо на проширеном подручју насељеног Дорћола.

Даља изградња и ширење насеља на подручју Дорћола констатује се према турским катастарским пописима из 1572. и 1582. године.²² У овом периоду је у Београду основано 11 нових махала, углавном израслих из већ постојећих старијих махала. На Дорћолу је из Зејнудин-агине махале израсла махала Месцида Хаџи-султана, из Јахја-пашине махале издвојила се махала Кучук Хаџи-Мустафе Скопљака, из Хасан-агине махале израсла је махала Хаџи-Велије на тргу, а из Ахмед-агине нове Хаџи-Јакубова махала. У ово време основане су и Махала Шехитлук, као и махале на југоисточном делу подручја које означавају даље ширење насеља — Махала Хаџи-Мустафе Скопљака, Баба-Махмуд Ацемова махала и Абдулџебарагинова махала.

У ово време помиње се и Јеврејска махала, мада се сматра да је она старија и да се налазила око Старе синагоге.

Катастарски пописи за овај период нису објављени, али их је користио за своју студију Хазим Шабановић који је индирао оријентациони положај већег броја новооснованих махала, пре свега, на основу података о издвајању нових из старијих махала. Неке од новооснованих махала са сигурношћу се локализују, као, на пример, Јеврејска или Шехитлук махала. Ова потоња се налазила код Доњег шехитлuka (или Ашаги шегидлика), гробља, у коме су сахрањивани борци пали за „праву веру“, које се, према каснијим картографским изворима и археолошким налазима, може тачно локализовати на простору између улица Јеврејске, Солунске и Високог Стевана.²³

Остаци овог гробља су потврђени приликом археолошких истраживања 1978. године. На локалитету у Улици браће Барух бр. 15 откривени су остаци два гроба укопана у претходно формиран насыпни слој. Истом гробљу припадају и случајни налази гробова откривени 1965. године у Јеврејској ул. бр. 14²⁴.

На источном крају овог гробља налазила се Шехитлук цамија, подигнута 1574/75. године, чија је прецизна локација утврђена у Улици Високог Стевана бр. 19 (двориште основне школе). Део гробља, који

се налазио у непосредној близини цамије, откривен је 1978. године на локалитету у Улици Високог Стевана бр. 20. Друге цамије, односно махале, условно се убицирају према цамијама уцртаним у најстаријим картографским изворима које, пре свега, стоје близу већ идентификованих старијих цамија из чијих су махала издвојене њихове махале.

На основу расположивих података, у Београду је до 1582. године основано 26 муслиманских махала, постојало је 12 хришћанских, 2 циганске и једна јеврејска махала. У свим тим махалама било је више од 800 кућа. У јесен, 1579. године харала је велика куга па се број становника и домова смањио у односу на попис из 1572. године, али без обзира на овај по-мор можемо рачунати да је Београд пред крај 16. века имао око 5.000 становника. Будући да је подручје Дорћола имало највећи број махала можемо да закључимо да је то био и најгушће насељени део Београда.

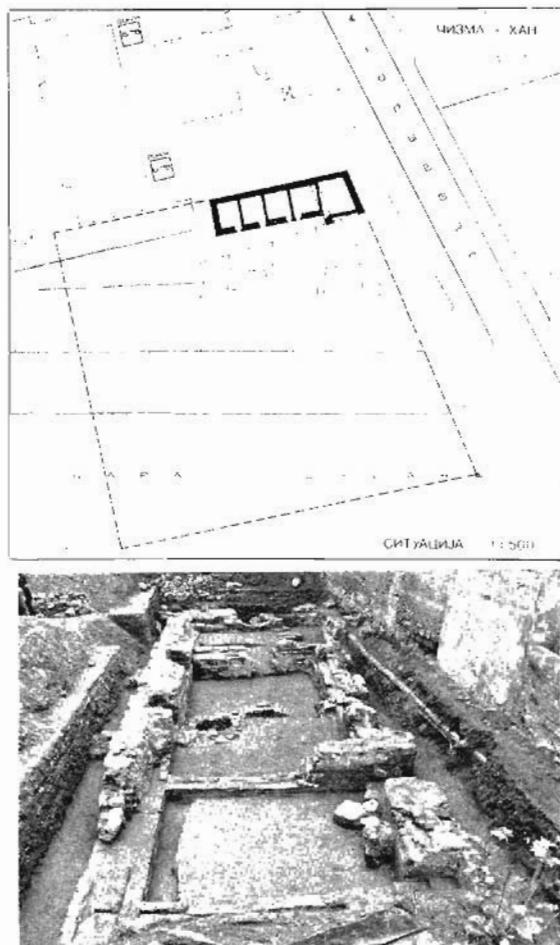
До краја 16. века подручје Дорћола је углавном било развијено и изграђено као главни трговачки центар сријенталног шехера Београда. Каснији развој, у 17. веку, није битно утицао на промене већ остварене типологије и урбане карактеристике овог центра. Даљим развојем и новом изградњом само су побољшаване урбане одлике ове агломерације.

Поред подигнутих месцида и цамија којима се одређује унутрашњи развој, раст насеља и умножавање махала, подизани су и лукративни објекти ради њиховог издржавања, а до краја 16. века подигнуте су и најмонументалније грађевине турског периода које ће одређивати одлике вароши све до прве половине 19. века.

До краја 16. века Београд је већ био опремљен са два водовода од којих је онај којим се допремала вода са извора Булбудерског потока пролазио дунавском падином, линијом данашње Господар-Јованове улице, одакле су се рачвали краци за снабдевање водом бројних чесама, се-била и амама. Од јавних чесама на подручју Дорћола познате су оне уз цамију Мехмед-паше Јахјапашића, јавна чесма на углу данашње Душанове и Дубровачке улице, чесма уз Ферхад-ћехајину цамију и чесма у средини дворишта великог Соко-

ловићевог караван-сараја. Култни обреди захтевали су да уз сваку цамију буде и чесма па су свакако и цамије имале шедрване или су близу њих биле и јавне чесме.

Велике монументалне грађевине на Дорђолу, изграђене у периоду од треће до осме деценије 16. века, данас су готово у потпуности ишчезле. Сведочанства о њима, поред картографских извора, налазимо у вестима путописца и на ретким сликовним изворима. Значајни подаци добијени су археолошким истраживањима 1978. године, а нова сазнања о неким од ових објеката могу се очекивати од археолошких истраживања у будућности. Изгледи неких цамија, које су у свом трајању доспеле у 19. век, сачувани су на цртежима. Остаци највећег и несумњиво најзначајнијег објекта на Дорђолу, караван-сараја са безистаном, задужбине Мехмед-паше Соколовића, у целини су уништени. Овај објект се налазио на самом тргу Главне чаршије, у блоку између данашњих улица Душанове, Тадеуша Кошћушка и Стакињића бана. Судећи по вестима путописца подигнут је између 1567. и 1574. године. Опис Мехмед-пашиног караван-сараја налазимо у путопису С. Герлаха из 1578. године, где се каже да се састоји из три дела. Први део чини леп и дугачак безистан који има са обе стране дућане. Други део, који је у две етаже, има бројне собе за смештај страних трговаца. Трећи део чини велико двориште и коњушница. Овај опис у потпуности потврђују прикази на плану Ј. Б. Гумпа из 1688. године и на италијанском плану из 1695/96. године, као и цртеж дела безистана у рушевинама из 1790. године.²⁵ Преко пута Мехмед-пашиног караван-сараја налазио се други велики хан, изграђен вероватно половином 16. века. Првобитни назив овога хана, који је идентификован као Чизма-хан поменут у попису 1728. године, није поуздано утврђен. Остаци северног крила хана откриени су приликом археолошких истраживања 1978. године на локалитету Јеврејска ул. бр. 3. То је била грађевина приближно квадратне основе, димензије око 45×45 м, са унутрашњим двориштем из којег се улазило у све просторије. Око дворишта се вероватно налазио аркадни трем са галеријом преко које се комуницирало с про-

Сл. 5. -- Ситуација и изглед археолошког локалитета Јеврејска 3, са остацима Чизма хана.

Fig. 5. -- The situation and view of the site in Jevrejska Street 3 with the remains of the Cizma Han.

сторијама на спрату. Двориште је било поплочано калдрмом у декоративном слогу. На средини северног крила налазио се колски пролаз, док се главни улаз налазио вероватно с јужне стране. У оквиру истраженог дела објекта откриено је пет просторија. Четири просторије су имале камине и представљају собе за прихват путника. Пета угаона просторија с великим зиданим каналом налазила се у функцији „кенефа“, односно санитарног чвора. Зидови хана били су грађени у алтернацији камена и опеке. Откривени део северног фасадног зида грађен је у декоративном сло-

ту камених квадера и танких опека, што представља карактеристику старије турске архитектуре настале под византијским утицајем. Откривени делови овог хана представљају, за сада, једини познати очувани остатак градитељског наслеђа 16. века на Дорћолу.

Подручје Дорћола, некадашње средњовековно предграђе, главни трговачки центар шехера Београда, обухватало је све најважније трговачке и занатлијске функције целог града, иако је и у другим деловима града било чаршија. На једном крају подручја, уз Доњи град и старо, средњовековно пристаниште налазила се Рибља пијаца или Балик пазар, а ту је свакако била и најстарија ђумрукана. На тој страни, на обали Дунава, налазило се и бродоградилиште с махалом у којој су становале калафатије. Средиште насеља, најживљу тачку и најпрометнији део вароши, представљао је Трг с највећим бројем монументалних грађевина безистана, караван-сараја и ханова. Ту је била аранста, с робом уметничких заната, и аврет пазар, с производима женске кућне радиности. Близу Трга била је и Дубровачка чаршија са католичком црквом коју Герлах помиње уз опис изградње Соколовићевог безистана. Поред Соколовићевог безистана, у Београду је био основан још један, Муса-пашићев безистан, који се не може локализовати, али се и за њега сматра да је био на Главној чаршији. На њој је био и познати Пиринч хан који се у рушевинама најдуже задржао у ткиву Дорћола.

Од Трга према југоистоку развијала се Главна чаршија, а од ње се продужавала Дуга чаршија са својим центром који су чиниле задужбине Мехмед-паше Јахјапашића. Данашња Душанова улица, или Видинска цада, односно Доња чаршија — представљала је у целини најживљи део града. Из ње су према обали Дунава водили сокаци ка лађама, из којих је до према роба у ханове и караван-сараје и на базаре, од којих су неки били распоређени и по тим сокацима. У целом подручју између чаршије и Дунава видимо да су прилично равномерно и скоро на једнаким растојањима биле распоређене цамије, са својим махалама које су се разликовале по етничком или професионалном саставу

становништва.²⁸ Недалеко од Трга било је већ поменуто гробље. Северно од гробља Доњег шехитлука, налазила се Јеврејска махала са синагогом.

Ширење насеља на подручју Дорћола показује типичне одлике спонтаног развоја у којем се адитивно нарастање комбинује са унутрашњом, инверзном изградњом на свакој степеници развоја које пратимо према турским катастарским пописима у временским распонима од по 20—30 година. Нарастање насеља показује логичан спој и интеракцију свих елемената који утичу на његово формирање. Изразит је рационалан однос између функционалних, политичких, друштвених, економских и културних фактора, као и субјективних чинилаца који обликују физичку структуру. Овај однос најбоље се огледа у поступцима задужбинара који истовремено са подизањем културних објеката — цамија, воде рачуна о субјективним, културним елементима, подстакнути религиозним уверењима и друштвено-политичким статусом, али и објективним могућностима, обезбеђујући подизањем лукративних објеката — дућана и ханова, њихово издржавање и трајање.

До краја 16. века створени су сви основи урбане организације која ће касније функционисати на истим принципима. Из централистичке власти произашла је организација комуналних служби које се брину за одржавање јавних објеката и контролишу понашање грађана, старају се о реду на тргу, о одржавању водовода, о исправности мера на јавним кантарима, о редовном притицању дажбина којих има много за сваку врсту делатности. Урбанизацију структуру сачињавају издиференцирани трговачки и занатски базари, специјализовани по производима као што су специјализоване и еснафске припадности занатлија по строгим средњовековним правилима. Физичка структура дефинисана је, такође, већ у ово време. Основну урбанизацију јединицу чини махала са цамијом чији витки минарет и монументална маса грађевине доминирају у кругу махале из које градирано произилазе остали објекти, пре свега, веће грађевине ханова, амама и других јавних зграда, медреса и мејтеба, а затим дућана и, на крају, стамбених кућа окружених баштама. Хијерархијност јед-

не јединице преноси се на цело насеље, па како у махали слојевито према функцији и значају опадају физичке масе, тако у целој чаршији градирано опадају волумени од Трга са најмонументалнијим грађевинама до периферних делова према Дунаву и на југоисток, где се приземнице губе у баштама.

Досадашња истраживања најранијих фаза развоја урбане агломерације на подручју Дорђола под Турцима, још увек, због недостатка података, не могу да се сматрају завршеним. Иако нам је јасна општа представа о изгледу и уређењу Дорђола до краја 16. века, која одговара боље познатим, типолошки сродним или идентичним урбаним матрицама оријентално-балканских каснофеудалних градова, ипак нека питања и даље остају отворена. Улична мрежа, реконструисана према млађим картографским изворима, није до краја јасна на деловима ближим Доњем граду Београдске тврђаве и на некадашњој периферији подручја којег пратимо југоисточно и источно од данашње Дубровачке улице, па је она и у графичким прилогима ове студије назначена условно. Многе цамије нису идентификоване, а за неке су условно одређене позиције у плану, најприближније колико се може закључити из најстаријих картографских извора. Попут што цамије чине скелет урбане мреже и махалске организације вароши није ирелевантно ово непознавање ма колико да назив цамије не мења битно проучавање типологије насеља. Ови недостаци досадашњих истраживања утичу на закључке о коришћењу простора и онемогућују израду детаљног микрозонинга. Питање приобалног дела, такође, није сасвим јасно за овај период. Закључујемо да се обала Дунава налазила на правцу протезања данашње Банатске и касније Дунавске улице, али тиме не решавамо изглед првог појаса изграђеног дела. Отендорфова панорама из 1663. године неуверљива је и за своје време. На једном плану из 1683. године²⁷ приобални део је одвојен од насеља једним каналом премошћеним на више места, тако да је обала Дунава одвојена уским спрудом на којем је обележено циганско насеље.

Током 17. века Београд се и даље развијао у миру, али више у деловима који су

изван данашњег подручја Дорђола. Развој Београда у овом веку одвијао се на постигнутим основама раније експанзије и у оквирима исте урбане културе. За проучавање развоја у овом веку најпотпунији извор је опис Београда у путопису Евлије Челебије. Међутим, сви подаци које садржи Евлијин опис, а могу да се односе на подручје Дорлоћа, садржани су готово у целини и у ранијим изворима. Тешкоће око примене Евлијиних података чине промењени или другачији називи неких цамија и махала па се не могу без опрезности прихватити сви подаци као да се ради о новим оснивањима махала или изградњи нових објеката. Неке цамије и истоимене махале које спомиње Евлија, односе се на подручје Дорђола и потврђују се каснијим изворима. Међутим, и за те цамије, односно махале, Хазим Шабановић сматра да су подигнуте већ до краја 16. века.

Од нових објеката спомиње се да је негде на путу за дунавску скелу подигнут, пре 1660. Капетанов месецид и око њега образована истоимена махала и да је београдски задужбинар Ахмед-паша Ђуприлић (1661—1676) подигао ту једну чесму и око ње калдрму. Овај Капетанов месецид условно се идентификује са каснијом Борча цамијом која се налазила на углу данашње Јеврејске и Банатске улице.

Евлија помиње и три цамије које се не налазе у ранијим пописима, а које су идентификоване и убициране по каснијим изворима. То су већ поменута Табачка цамија, затим цамија Тир и Бала са истоименом махалом, Капицијина и Оваџик цамија са својом махалом. Ове цамије локализоване су у југоисточном делу подручја Дорђола па би оне означавале завршетак урбаног развоја и крајњи опсег изграђеног дела подручја, с претпоставком да је и овај део изграђен најкасније до првих деценија 17. века.

Картографски и сликовни извори из 17. века, такође садрже податке за које има потврда у ранијим изворима па се узима да они, у ствари, представљају непромењено или незнатно изменјено стање с краја 16. или почетка 17. века. То, с друге стране, показује да једном створена, и начину живота веома прилагођена урбана структура, покazuје своју виталност све док се битно не измене друштвено-економ-

ски, културни и технолошки услови. Иако нам извори не пружају податке који би сведочили да је подручје данашњег Дорћола било битно изменено или делимично мењано у 17. веку, ипак сматрамо да је 17. век био период у којем је и ово подручје доживљавало неке промене, али да су се оне састојале у побољшавању достигнутог, у грађењу бољих кућа на истим локацијама и замењивању трошнијег са трајнијим материјалима. Подаци о претварању месцида у џамије, дакле — од нижег облика богољоље у виши, с проширеним функцијама, речито потврђују ове претпоставке.

Дорћол између два аустријско-турских рата 1688—1717. године

Београд је од августа 1521. до августа 1688. године био 167 година под непрекидном турском влашћу, развијајући се у миру за време најуспешнијег, цветног периода Османлијског Царства. Далеко од ратних попришта могао је да се развије у напредни мусимански шехер, град највишег урбаног статуса.

У лето 1688. године аустријска војска је успешним надирањем стигла до Земуна да би се ту припремила за освајање Београда. Ушавши нагло у сферу ратних операција, град је на брзину предузео одбрамбене припреме, па су у њему током лета око целе вароши од Саве до Теразија и Ташмајдана па до Дунава изграђени опкопи и подигнути палисади. Овом одбрамбеном линијом била је заокружена и дефинисана градска зона Београда. На подручју данашњег Дорћола палисадирани опкоп је ишао од данашње Таковске и Цвијићеве улице на истоку, па данашњом Вршачком до Француске, а одатле на север до обале Дунава (која је онда била на траси данашње железничке пруге) и онда обалом Дунава до старог пристаништа код Куле Небојше. Цео простор између данашњих улица Вршачке, Цвијићеве, Ђуре Ђаковића и Француске прекривало је велико мусиманско гробље које је улазило у варошки рејон. Овако омеђено подручје данашњег Дорћола представљало је и највећи опсег његовог развоја под Турцима.

Аустријске трупе освојиле су Београд 6. септембра 1688. године. У опсади и на-

паду на град највише је страдало подручје данашњег Дорћола. То се види из тадашњег Гумповог плана на којем су уцртане зграде огољених зидова и без кровова. Међутим, страдања у овом рату нису била таква да би изменила лик града. Чак ни сви минарети нису били окрњени, већ само понеки.

Аустријанци су се у Београду задржали свега две године. То је било исувише кратко време да би нешто предузели на обнови или изградњи града. Турци су град повратили 8. октобра 1690. године. За наредних 27 година, до друге аустријске окупације Београда, промене које су се дошајале у урбанизацији града, означиле су почетак његовог опадања под Турцима. Заправо, Турци су, поучени искуством претходног рата и новонасталом ситуацијом када се граница царства од Беча спустила у Срем и Банат, почели да јачају одбрамбену моћ Београда модернизовањем тврђаве и подизањем јачих утврђења. Изградњом савременијих утврђења, по принципима бастионих траса, руководио је италијански инжењер Андреа Корнаро.²⁸ На данашњем подручју Дорћола испред источних бедема Горњег и Доњег града подигнуте су бастионе трасе са еспланадом. Услед тога био је порушен највећи део некадашње Ферхад-пашине махале у којој су страдале Рибља пијаца, најмање две џамије, бродоградилиште и сигурно још неки објекти подигнути у 16. веку и касније.

Планови из овог периода показују да се у другим деловима подручја Дорћола ситуација није битно изменила. Само се на месту између данашњих улица Цара Душана, Риге од Фере, Страхињића бана и Цара Уроша појављује велики простор нове пијаце какав није забележен у старијим изворима.

Дорћол у доба барокне реконструкције Београда под аустријском влашћу 1718—1739. године

Под заповедништвом принца Евгенија Савојског аустријска је војска у новом аустријско-турском рату, после тромесечне опсаде, заузела по други пут Београд 16. августа 1717. године. Задобивши Пожаревачким миром, 21. јула 1718, Београд и се-

верну Србију, Аустријанци су успоставили нову власт и започели израду планова за коренито мењање урбане структуре града у складу са својим интересима даљег надирања ка Истоку. Београду су наменили стратешку улогу снажне одбрамбене тачке, јаког полигона за даља надирања и значајног културног средишта католичке хабзбуршке монархије које је требало да потпомаже освајачке циљеве.

Београд је проглашен „главном граничном тврђавом“ о чијем се даљем развоју старала највиша царска власт.

И док је на почетку турске владавине, после 1521, Београд имао исту улогу војног логора само за надирање у супротном смеру, ка северу, сада је требало да послужи као војни логор за надирање ка југу и југоистоку. Турци су пре двеста година затекли релативно мало насеље типолошки блиско њиховој урбанизацији, док су сада Аустријанци затекли развијен оријентални трговачки шехер сасвим супротан новој функцији града и владајућим урбанистичким концепцијама у доба барока. Зато су за спровођење реконструкције образовали Дирекцију за тврђавску градњу, са инжењером Николом Доксатом на челу, и организовали одговарајућу војну и цивилну управу града. Град су поделили на немачку и српску варош и започели припреме за тоталну измену постојеће урбанизације, физичке, садржајне и обликовне структуре.

Прве године после освајања Београда Аустријанци су предузели радове на обнови постојећих утврђења и на изради планова за наредне радове. Већ у зиму 1718. заменили су старе опкопе из 1688. новим, на промењеним трасама које су смањиле површину вароши.

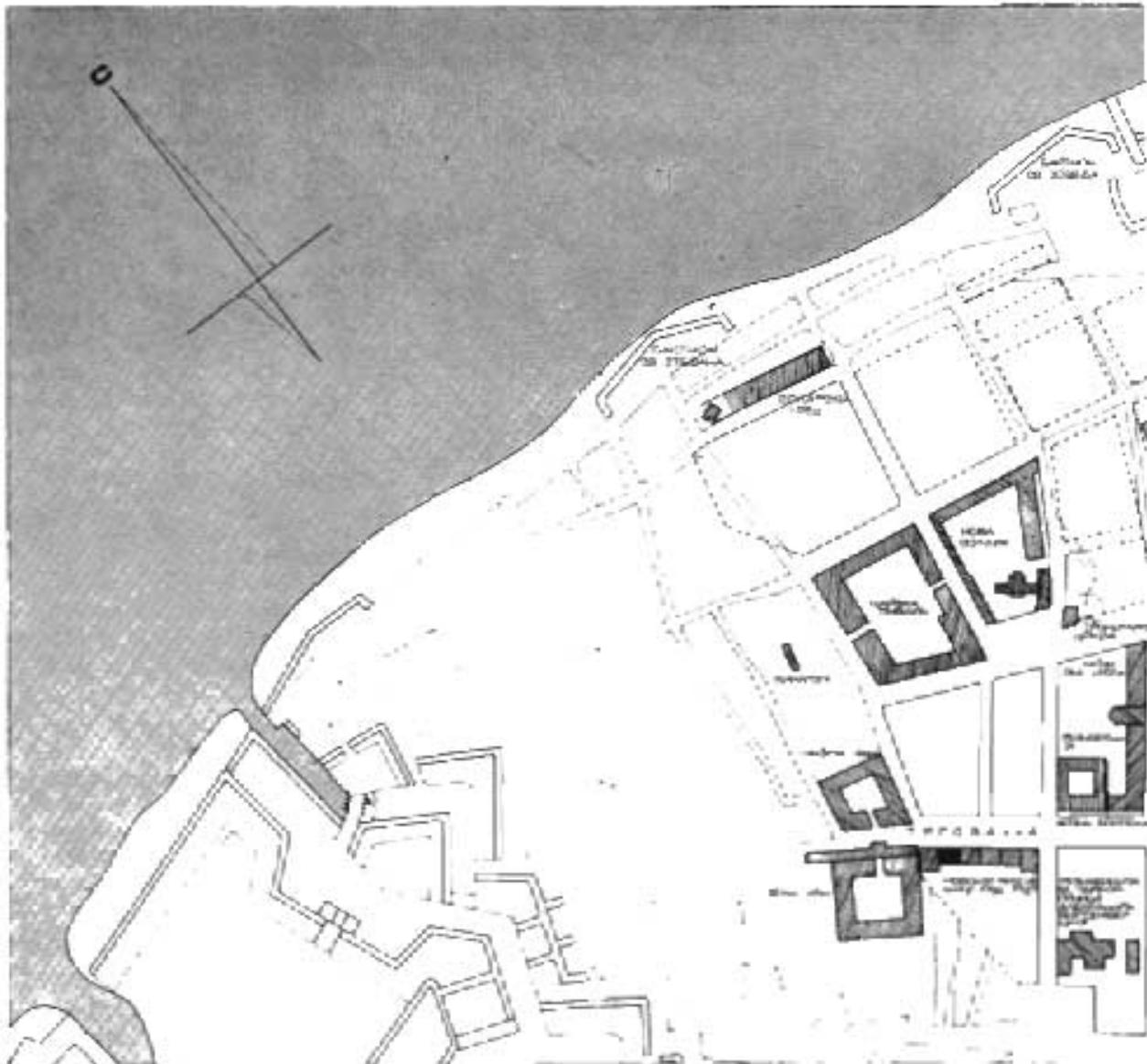
Новим трасама подручје данашњег Дорђола смањено је на југоисточном делу тако што је велико гробље остало изван новог шанца који је допирао до саме Овације.

Доласком Аустријанаца, Београд је потпуно изменио целокупан састав становништва. На место одбеглог муслимanskог становништва дошли су углавном немачки досељеници и у мањем броју католици других народности. Српско становништво требало је да станује у српској горњој и новозаснованој доњој вароши и да има сво-

ју општину и свој центар с новопројектованим митрополитовим двором. На подручју данашњег Дорђола није било предвиђено становање Срба. Подручје данашњег Дорђола је припадало немачкој вароши подељеној на 6 квартова са „Viertelmeisterom“ на челу сваког кварта. Већ у првом аустријском попису немачке или дунавске вароши,²⁹ извршеном 17. септембра 1718. године, видимо потпуно изменењен састав становништва. Из тог пописа, који обухвата преко 500 глава породица цивилног становништва, видимо да су квартови били различитих величина, а да је шести кварт био највећи са 154 главе породица. Сигурно да је овај кварт припадао подручју Дорђола, а вероватно да је истом припадао још који кварт, вероватно пети, сudeći бар по занимањима уписаних становника.

Тачна подела на квартове није нам позната, а отежано је бар и њихово приближно лоцирање. Планови који су пратили аустријске пописе су изгубљени, а по њима би се сигурно могла извршити реконструкција територијално-административне поделе ондашњег Београда.

Београд очито није много страдао у рату 1717. године, јер су Аустријанци запосели готово све куће које су затекли, а тих је велики број. Мањим делом остало је, у својим или бившим турским кућама и затечено српско, јерменско и јеврејско становништво, али је највећи део постојећег фонда зграда усељен придошлицама са стране или коришћен као касарне за смештај војске. Из аустријског детаљног пописа зграда дунавског или немачког Београда од 1728. године,³⁰ сачињеног, дакле, после десет година боравка Аустријанаца у Београду, види се, такође, да је од укупно уписаних 1.375 зграда било свега 85 новоизграђених, а да су све остale усељене зграде постојале од раније. Не може се са сигурношћу рећи колико је од ових зграда припадало подручју данашњег Дорђола и колико је за прве деценије аустријске власти овде изграђено нових јавних и стамбених зграда, јер су планови који се помињу као прилози ових пописа,³¹ изгубљени, односно — још нису пронађени. Управо зато што има наде да се они пронађу, не би требало стварати непоуздане претпоставке. Па ипак, с обзиром на то

Сл. 5 — Реконструкција чланка подручјија Ђурђевца 1717—1718. Издатак Н. Стевановића.

да континуитет кућнијих бројева сигурно прати одређени теренски редослед, можемо приближно да одредимо да је на подручју данашњег Ђурђевца било више од петовише уписанних зграда. Неке зграде могу се идентификовати према инцију и броју просторија којима се одређују њихова величина.

Поред поменутог детаљног пописа кућа из 1728. године за проучавање овог по-

равда разположено бројним и гачним картографским изворима, али још ивије поиздат чиједан који би садржавао све зграде и некаки тачни распоред. Зато се реконструкција постојећег стања мора вршити постепеним интерполовањем гаме појединачних зграда.

Ошту ту слику урбани гистуцији затечених стања даје нач Зодтеров план Сматра се да он представља стање 1720. године

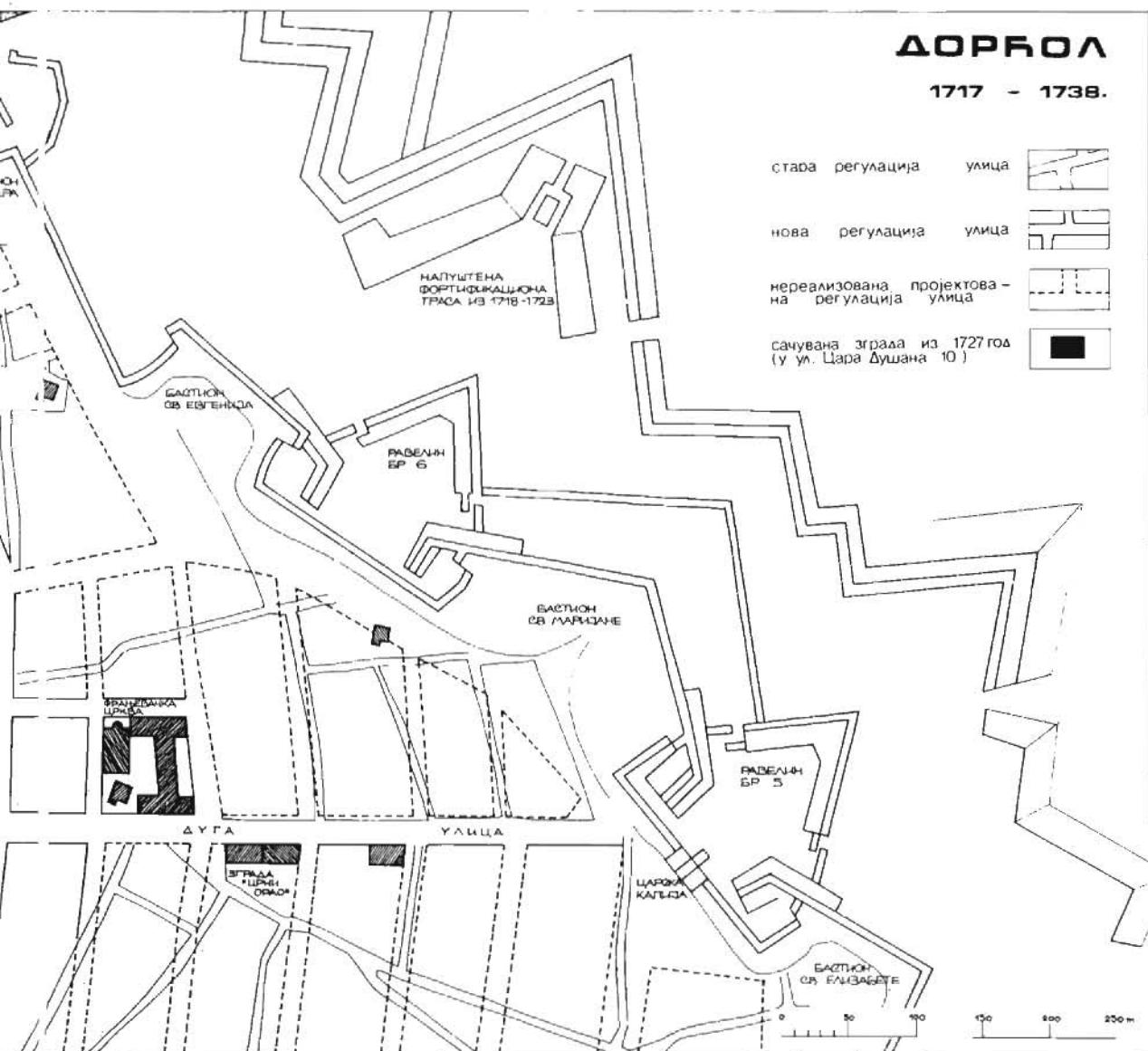

Fig. 6. — Reconstruction of the plan of the Dorćol area 1717—1740 (drawing — N. Stepanović).

На њему је приказана улична мрежа, а унутар ње — зграде различитих габарита међу баштама. Међутим, сам план је непоуздан, а познавање тачних габарита неких зграда упућује нас на одбацивање ове картографске представе, сем преузимања општег утиска. План капетана Амана који је израђен по теренском снимку 1722. године³² има тачније представљену уличну мрежу и положаје неких јавних грађеви-

на, са ситуацијом знатно друкчијом него на Зојтеровом плану. У плану нису уцртане све куће, као ни у многим каснијим плановима са краја аустријске владавине, али нам Аманов план омогућује да сагледамо стање пре реконструкције као што нам је послужио за представљање старије уличне ситуације коју су Аустријанци затекли.

Према до сада прикупљеномј документацији, ток аустријске реконструкције затечене урбаније можемо поделити у два дела. У првој фази вршени су припреме за целовиту урбанистичку реконструкцију тирђаве, вароши и варошких утврђења. Упоредо је вршена обнова и изградња неких утврђења, док је у другој фази, по усвојеним генералним и детаљним урбанистичким плановима, реализована реконструкција и изградња. Припремна фаза, у којој су вршена снимања терена ради добијања подлога за реконструкцију и

1738. године. План тоталне реконструкције представљаје је потпуну негацију затечене органске, спонтано настале и теренским облицима прилагођене урбаније. Замишљени план остварен је у односу на нес. Бесград толико да је у потпуности реализација основна концепција средњоевропске утврђене барокне вароши, али не и у свим појединостима, нарочито не у варошком делу између тирђаве и стилских утврђења.

У првој фази реконструкције вароши на подручју данашњег Дорђела, на место

Сл. 7 — План о изведеним радовима, на реконструкцији вароши 1727. године. МГБ I, 2194.
Fig. 7 — Plan of the works carried out on the reconstruction of the town, 1727. MGB I, 2194.

истовременс предузимају неки радови по дефинитивно неусвојеном или парцијалним плановима, трајала је од освајања, тачније од 1718. до 1723. године. Друга фаза реализација генералног плана урбанистичке реконструкције тирђаве и вароши, хинидизираног у барокном стилу, строго геометријских форми на принципу Вобановске фортификационе школе, свесним артифицијелне шеме трајала је од 1723. до

1738. године. План тоталне реконструкције представљаје је потпуну негацију затечене органске, спонтано настале и теренским облицима прилагођене урбаније. Замишљени план остварен је у односу на нес. Бесград толико да је у потпуности реализација основна концепција средњоевропске утврђене барокне вароши, али не и у свим појединостима, нарочито не у варошком делу између тирђаве и стилских утврђења.

У првој фази реконструкције вароши на подручју данашњег Дорђела, на место

ме, унутар затеченог уличног ткива изграђено је неколико нових кућа које се у попису из 1728. године помињу као „neirregular erbaute Häuser“.

Пројекат урбанистичке реконструкције, који је реализован у другој фази, предвиђао је на подручју данашњег Дорћола потпуну измену уличне мреже између тврђавских утврђења на с-з и варошких утврђења на ј-и, као и утврђења дуж обале Дунава. Дакле, дорћолски део вароши требало је да буде затворен као и цела варош. Било је предвиђено да улице буду правилне, већих ширине, да се секу под правим углом, односно под углом који је произилазио из преломљених лукова који су пратили преломљене лукове тврђавских и варошких утврђења. Пре дефинитивног и усвојеног пројекта било је сачињено више варијанти са различитим решењима сличне концепције реконструкције, али ни једна од тих варијанти, као ни дефинитивни план нису предвиђали неки посебан архитектонски програм на подручју данашњег Дорћола попут оног који је планиран и делнично изграђен на подручју данашње Кнез-Михаилове улице. У пројектованој уличној мрежи била је замишљена блоковска изградња спојених објеката по фронтовима улица.

Према плану не само што је требало исправити многе сокаке већ је требало да се многи укину и на њихово место да дођу крупни блокови. Цело подручје данашњег Дорћола требало је да буде обухваћено са 30 правилних блокова између три подужне и шест попречних улица. Први блокови требало је да буду на линији данашњих улица Тадеуша Кошћушка, Риге од Фере и Јеврејске удаљени од тврђаве брисаним простором широке еспланаде. Требало је да се поруше све махале до те линије, а међу објектима за рушење били су предвиђени и такви као што су Чизма-хан и безистан Мехмед-паше Соколовића. На крају вароши, на југоисточној страни данашњег Дорћола, планирана је широка басиона траса која је на тој страни сузила, односно смањила површину изграђеног дела вароши још за нешто више од 100 метара у односу на започету одбрамбену линију у првој фази.

Сва пројектована утврђења су и остављена тако да је варошки део скраћен с обе

Сл. 8. — Зграде подигнуте у Дугој или Трговачкој, данас Душановој улици, из доба барокне реконструкције Београда 1724—1727. Горе снимак са почетка овог века. Крајња десна зграда је кућа Елијаса Флајшмана. У средини и доле, данашњи положај и изглед некадашње куће Елијаса Флајшмана у Душановој улици бр. 10.

Fig. 8. — The houses built in Duga and Trgovačka Street, today Dušanova Street, from the time of the baroque reconstruction of Beograd 1724—1727. Above a photo from the beginning of this century. The last building on the right is the house of Elias Flajšman. In the middle and down, the today's position and appearance of the former house of Elias Flajšman in Dušanova Street 10.

стране. Нова бастионирана траса са предњим гласијама и еспланадом допирала је до линије данашње улице Тадеуша Кошћушка, што значи да су на овом делу порушени сви затечени објекти, међу њима и неке цамије и црква Дубровчана. Еспланада је требало да се прошири и даље; међутим, из каснијих картографских извора сазнајемо да у овој реконструкцији није страдао безистан Мехмед-паше Соколовића.

На југоисточном делу варошке фортификације изграђена су два велика равелина, од којих је равелин број 5 са Царском капијом био на правцу Дуге улице. Оба равелина су била спојена бастионима и куртинама, а одбрамбена линија је опасивала и дунавску страну на којој су били бастиони и капије према обали. На колену, где је копнена линија прелазила у обалну, на вишњичком путу, налазила се утврђена Темишварска капија, приближно на средини данашње Дунавске улице између Дубровачке и Капетан-Мишине. Изградњом ове бастиониране трасе смањена је на овој страни некадашња варош за преко 800 метара.

План реконструкције Београда у фортификационом смислу, са суштинском замисли изградње јаке, утврђене и затворене вароши, био је у целини остварен. На питања о обиму изведене реконструкције урбаног ткива вароши, са новопроектованом уличном мрежом и новоизграђеним објектима, још увек је тешко дати потпуније одговоре. Према нашим досадашњим сазнањима, која у ствари, представљају само прве резултате целовитијег сагледавања овог проблема за град у целини, могућно је само у основним цртама сагледати обим извршене реконструкције на подручју данашњег Дорђола.

Битна измена, условљена демографским, политичким и религиозним променама, огледа се у коришћењу бивших цамија за цркве католичких редова. Јахја-пашина цамија, која је непосредно после освајања била коришћена као магацин ратне опреме, додељена је Фрањевцима, који су је 13. априла 1721. године претворили у цркву посвећену Успењу Богородице.³³ Поред цамије, Фрањевци су за потребе свог манастира добили друге објекте који су се налазили у комплексу ове цамије, међу

којима стару медресу и два турбета. У једном турбету је била уређена капела са Светим гробом.³⁴ На овом простору је у пролеће 1728. године започета изградња новог манастира. Из Џерничке хронике сазнајемо да је нова црква посвећена Св. Јовану Капистрану освећена 13. јуна 1730.³⁵ Приликом изградње новог манастира бивша Јахја-пашина цамија није порушена већ је задржана као „стара црква“³⁶ о чему сведоче и каснији подаци о овој цамији. У којој мери је реализован програм изградње фрањевачког манастира за сада не располажемо довољним подацима. Археолошка истраживања малог обима, вршена 1978. године на овој локацији, нису дала очекиване резултате.

Бивша Шехитлук цамија је била додељена реду Тринитара, који су је претворили у своју цркву, док су као манастирске конаке користили затечене околне стамбене објекте.³⁷ Бивша, претпостављена, Зејнудин-агина цамија претворена је била у јерменску католичку цркву. Језуити, који су одмах после освајања 1717. године добили више објеката на коришћење, поред осталог, и једну цамију, започели су 1732. године изградњу новог манастира у непосредној близини некадашњег Пиринч-хана.³⁸ Поред цркве која се налазила на локалитету у данашњој Улици цара Уроша бр. 39—41, била је планирана изградња манастирске резиденције и школе. Камен-темељац језуитске цркве с повељом на оловној плочи откривен је осамдесетих година прошлог века на поменутој локацији.³⁹ Остале цамије су коришћене за магацине, а једна од њих, вероватно бивша Ахмед-агина, коришћена је за позоришне представе.⁴⁰

Затечени велики ханови, у складу с новим потребама, задржали су старе или добили нове функције. Мехмед-пашин краван-саџ, у овом периоду познат као Јени хан,⁴¹ задржао је своју некадашњу функцију, док су у Чизма-хану⁴² биле смештене занатлије које су радили на изградњи фортификација. Оба ова објекта, као и оближњи јеврејски кварт (Judenhof) са синагогом, били су планом реконструкције вароши предвиђени за рушење, што није реализовано. Стари Пиринч-хан је вероватно био темељно реконструисан, нарочито његов предњи део према Дугој у-

лици (данашња Улица цара Душана), који добија барокну фасаду. Коришћен је за смештај војне апотеке.⁴³ У блоку између данашњих улица Риге од Фере, Душанове, Улице 7. јула и Господар-Јованове, налазила се зграда Гувернера, или тзв. Командантова палата с правилним геометријским парком.⁴⁴ Чини се да је за Гувернера Србије, принца Александра, изабран неки старији комплекс каквог истакнутог Турчина са репрезентативним сарајем и да је преправљен за нову намену. Знамо да је у том комплексу после 1720. изграђена у тврдом материјалу кухиња за принца Александра. Да је комплекс старији и да су ту биле вероватно неке турске резиденцијалне зграде сведочи то што је одмах после освајања Београда у њему био стан принца Евгенија Савојског. Комплекс је уређен на оном месту где планови с краја 17. века показују велики празан плац и називају га новим тргом, што значи да су ту зграде подигнуте између 1695. и 1717. године. Испред палате се налазио парк који је градском ткиву остао сачуван све до краја 18. века.

Поред адаптације старијих објеката, убрзо после освајања, започела је изградња нових зграда, која до 1723. године није била усаглашена са регулационим плановима чија је израда била у току. Већ 1724. и 1725. године, услед започете регулације Дуге улице, порушен је читав низ старијих објеката. Можемо претпоставити да управо на том простору започиње регуларна изградња нових стамбених објеката. Компаративном анализом картографских извора, података из поменутог „Пописа зграда дунавског Београда до 1728. године“ и теренских истраживања, били смо у могућности да извршимо идентификацију неких од ових новоизграђених објеката. На једном „rapportsplan“ од јула 1727. године,⁴⁵ на почетку Дуге улице уцртано је седам нових стамбених зграда, једнаких габарита. Ове се зграде могу идентификовати са зградама које су означене бројевима 1.113—1.121 у попису из 1728. године.⁴⁶

Према упоређеном прегледу планова њихова се локација прецизно може одредити на простору садашњих парцела у Улици цара Душана 8—18. Овај низ зграда још налазимо на фотографијама с краја 19. и почетка 20. века. Неке од њих су

тада већ биле полупорушене, а неке деломично преправљене. Данас је од ових зграда сачувана само једна, у Душановој ул. бр. 10, у великој мери преправљена. Конструктивни склоп њеног приземља које је претрпело најмање измене, у потпуности одговара барокној архитектури тога времена. Ову зграду, у Попису означеном бројем 1114, подигао је 1724. године Елијас Флајшман за суму од 10.000 форинти. Зграда је у приземљу имала два дућана а на спрату стан власника. Поред ових, дуж Дуге улице биле су подигнуте и друге зграде о којима располажемо са знатно мање података. Једна од њих је, вероватно, била недавно порушена зграда „Код црног орла“ која се налазила на углу улица Цара Душана и Капетан-Мишине.⁴⁷ У Улици цара Душана бр. 80 приликом грађевинских радова откривени су остаци темељних зидова и комади барокне архитектонске пластике,⁴⁸ који припадају неком још неидентификованим објекту овог периода.

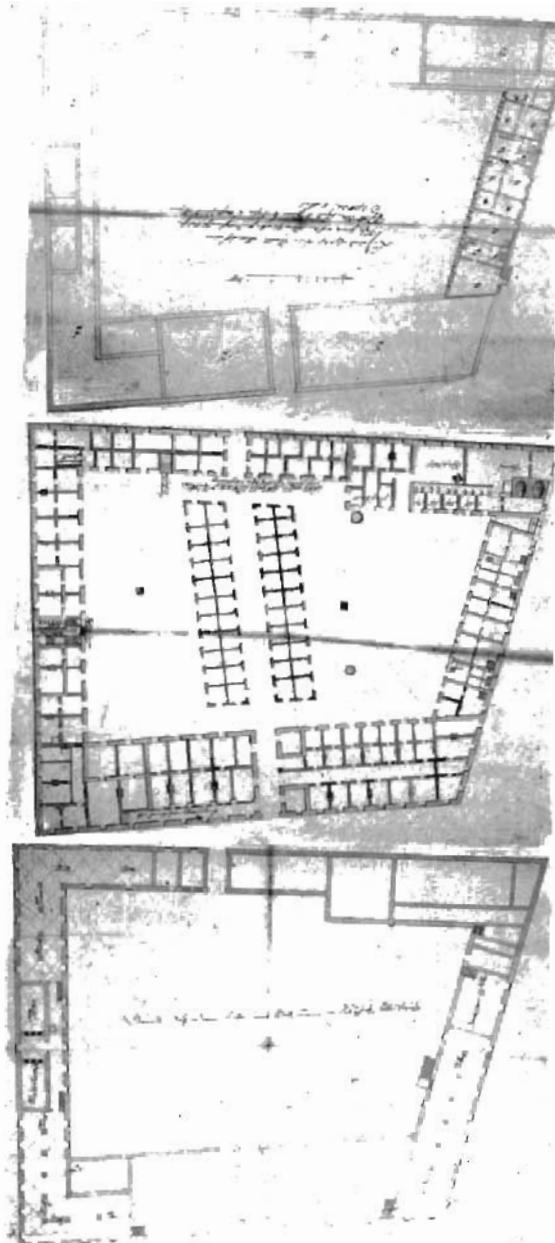
Од значајнијих привредних објеката, на данашњем простору Дорћола налазиле су се Царска камерална пивара и солара. Према податку са наведеног „rapportsplan“ из 1727. године, ова пивара је била на простору целог данашњег блока између улица Јеврејске, Солунске, Браће Барух и Високог Стевана. У попису из 1728. године пивара је означена бројем 638.⁴⁹ Изградња пиваре је започета 1724. године на „једном празном запуштеном плацу“, односно простору некадашњег турског гробља. Према сачуваним детаљним плановима ове пиваре, који се налазе у бечком Коморном архиву,⁵⁰ у целини се може реконструисати њен изглед. Пивара је била неправилне трапезоидне основе са двориштем у средини. Обухватала је цео блок у оквиру нове регулационе линије. Облик њене основе се готово у потпуности поклапа са садашњом регулационом линијом истог блока. То је био приземни објект са два подрума и поткровљем, које се налазило изнад јужног крила зграде. Приликом грађевинских радова 1965. године у Јеврејској улици бр. 14⁵¹ откривени су темељни зидови који несумњиво представљају остатке царске камералне пиваре.

За царске соларске уреде и магацин соли Аустријани су користили и, вероватно, адаптирали, неке старије зграде, међу

којима и једну цамију. У попису из 1728. године солара се налази уписана под бр. 801—808,⁵² а на више планова вароши уцртана је с натписом Saltzambt у крајњем источном блоку између данашњих улица Јеврејске, Банатске и Браће Барух.⁵³ Ова солара имала је станове за своје чиновнике, а цамија, каснија Борча-цамија, служила је за магацин соли. Очигледно да су Борча-цамија и зграде које су коришћене за соларски уред, постале претесне и недовољне за пријем великих количина соли и остваривања једног од важних монопола којима су расли приходи касе царске администрације па су предузети радови за изградњу нове соларе. Нова солара, према оригиналним плановима, који се чувају у бечком Коморном архиву,⁵⁴ изграђена је у блоку на супрот царске пиваре на делу старог гробља. Нова солара је, поред приземних магацина соли и помоћних просторија за промет соли, имала и спратну зграду са становима за закупника, контролора, транспортног официра и мерача (Wagmeistera). На сачуваним плановима, по којима је подигнута солара, означени су већ изграђени делови и они чија је изградња у току. Да је изградња реализована у целини сведоче и планови вароши из 1739/40. године на којима видимо уцртан цео комплекс соларе, а исто тако и остатке објекта уцртаних на Штокелојевом плану из 1789. године са истоветним габаритима. Нова солара, подигнута после 1728. године, налазила се у блоку између данашњих улица Браће Барух, Солунске, Цара Уроша и Високог Стевана.

У бечком Коморном архиву сачувано је још неколико планова за изградњу објекта у овом периоду.⁵⁵ Међутим, објекти са ових планова још се не могу тачно локализовати. У даљим истраживањима ови ће планови свакако допринети да се још детаљније сагледа обим барокне реконструкције Дорђола и да се тачније убицирају готово све стваре и све новоподигнуте зграде.

За нас је значајно да је реализовањем барокне реконструкције Београд по други пут, после римског Сингидунума и после скоро два миленијума, био урбанистички третиран и изграђиван по унапред заснованим плановима. И мада Аустријанци нису успели до краја да изведу све своје пла-

Сл. 9. -- Основе подрума, приземља и спрата Царске пиваре у Београду из 1727. Коморни архив, Беч, Н 47/1—3.

Fig. 9. — The bases of the cellar, ground floor and the first floor of Royal Brewery in Beograd from 1727. Chamber Archives, Vienna, N 47/1—3.

нове, а тиме да потпуно негирају и избришу претходни културни слој, њихове интервенције су биле замашне и оставиле су трагове који ће се протезати до наших

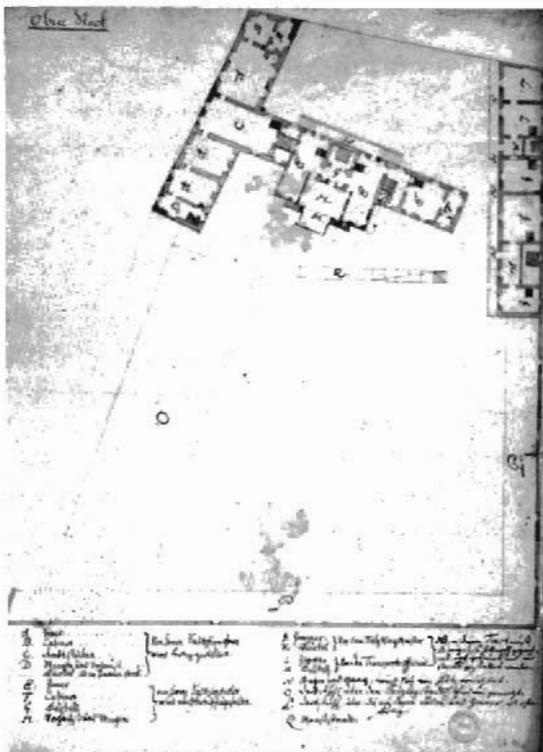
дана. И данас су неке улице на трасама ондашњих регулација, као што су, на пример, Дубровачка и Улица 7. јула. Из тог времена остао је сачуван само један објекат да сведочи о великом и претенциозним захватима једног времена.

Дорђол на крају турске власти у доба опадања царства од 1740. до 1806. године

После кратког аустријско-турског рата 1737—1739. године, Аустрија је била при-
нуђена да по одлукама Београдског мира склопљеног 18. септембра 1739. године вра-
ти град Турској. По истим мировним од-
лукама Аустријанци су морали порушити сва утврђења која су подигли за време о-
купације и постепено евакуисати град. Стара утврђења и све затечене зграде треба-
ло је да врате неоштећене. Мировним уго-
вором нова граница између Аустријског и
Османлијског царства утврђена је на Сави и Дунаву те се Београд нашао на самој
граници, а тај ће положај задржати све
до 1918. године. Обавезе рушења барокних
утврђења извршаване су до пролећа 1740.
године после чега су, Турци уласком у
тврђаву, потпуно преузели град. Барокна
утврђења су срушена, од њих су остали
само земљани насипи и ровови, а остале
су и све зграде у вароши. Преласком тур-
ске војске у Београд, у варош су почеле
да се враћају и београдске избеглице које
су од 1717. биле расељене, највише у Ни-
шу и Видину. Пређашње становништво
повукло се још претходне године, заједно
са аустријском војском, а од ранијег ста-
новништва Тури су у Београду затекли
само 45 Јевреја и 8 Срба.

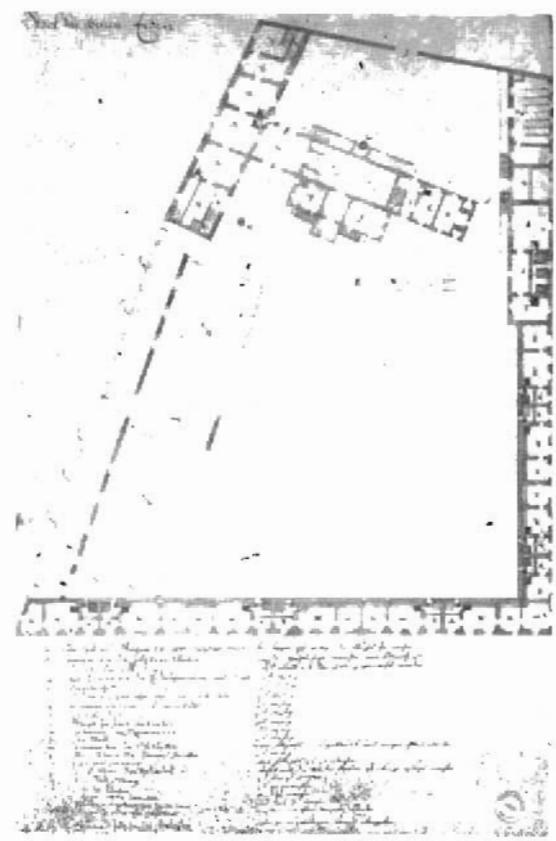
До средине 1741. године када су Турци извршили попис, у Београд се вратило 2.029 мусиманских глава породице.⁵⁶

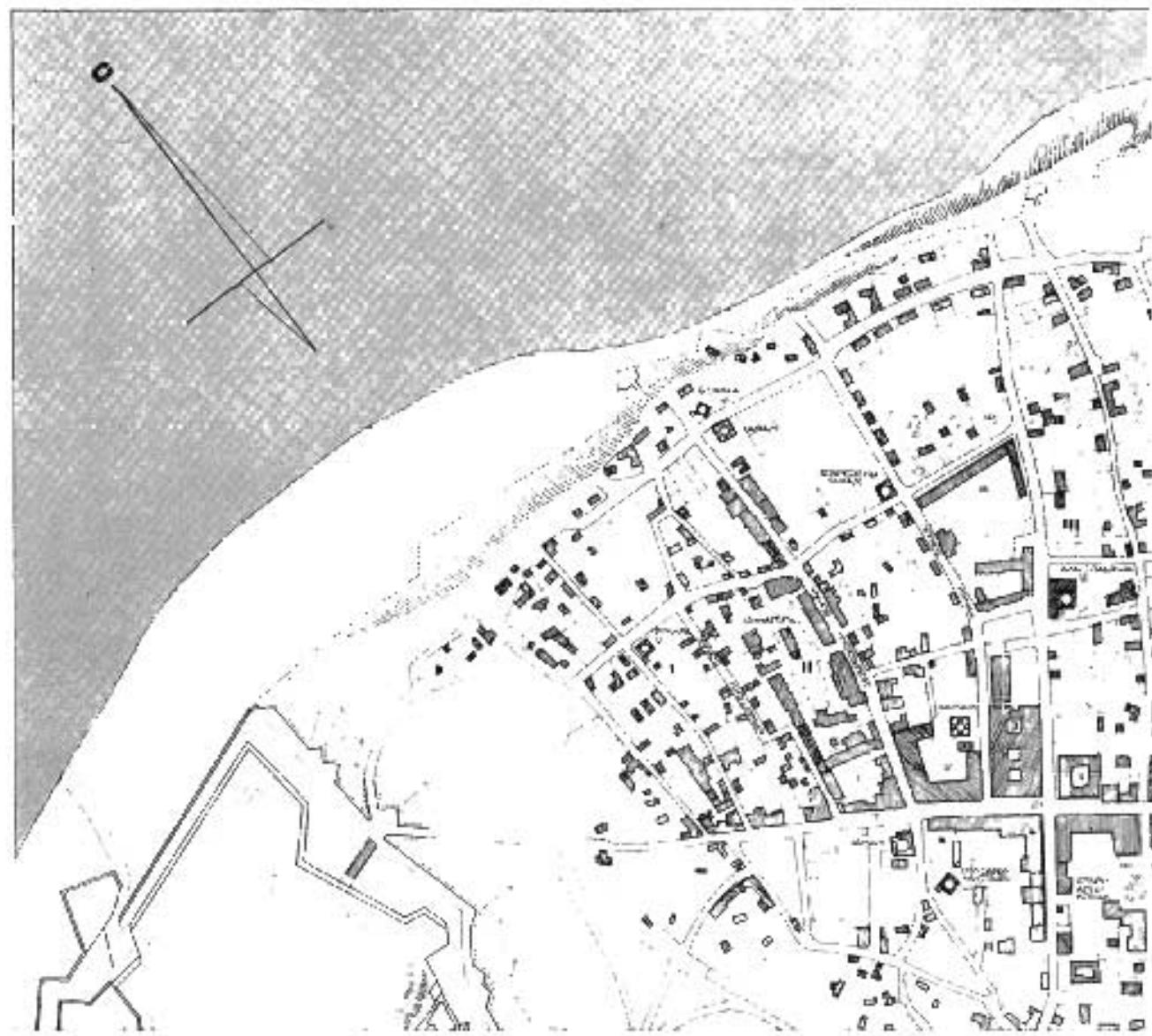
Према попису из 1741. године, варош је била подељена на 6 махала,⁵⁷ дакле, као и у претходном периоду на 6 квартова. На простору данашњег Дорћола биле су три махале, Али-пашина (некада Шехитлук) махала са 198 дома, Махала Реис ефендијине цамије (некада Ахмед-агина) и махала цамије Табакхане. Касније се спомињу и друге махале, Јеврејска, махала Имарет цамије (некада Јахја-пашине цамије), махала Фукара цамије коју су још

Сл. 10. — Основе приземља и спрата Соларе у
Београду из 1729/30. Коморни архив Беч, Qb
31/1—2.

Fig. 10. — The bases of the ground floor and the first floor of the Salt House in Beograd from 1729—30. Chamber Archives, Vienna Ob 311—2.

Сл. 11 — Реконструкција плана подручја Дорћола 1740—1789 (Пратеж Н. Степановић)

свали и Варат махала (некадашње Факир Хаси-Алијине џамије), Жабља махала и махала Арасте, али се чини да, гем Јахја-пашине, ове махале не мерају представљати управну поделу већ популарна имена за појединачне делове дачашњег подручја Дорћола. Број становника у целом Београду се повећавао тако да је убрзо после повратка Турака имао 2 142 а на крају века око 6 000 домаћина. Број кућа, из-

гледа, није се мењао јер је пред крај века имао око 1.600, колико је могао имати и за време austriјске окупације. Од тога је на данашњем подручју Дорћола било 650 кућа. Сви ови градац не укazuju на напредак у развоју подручја. По свему се на међе закључак да је на почетку austriјске владавине овде био угледном исти број кућа. Придошли становници сместили су се, dakle, у затечене зграде, а неки од

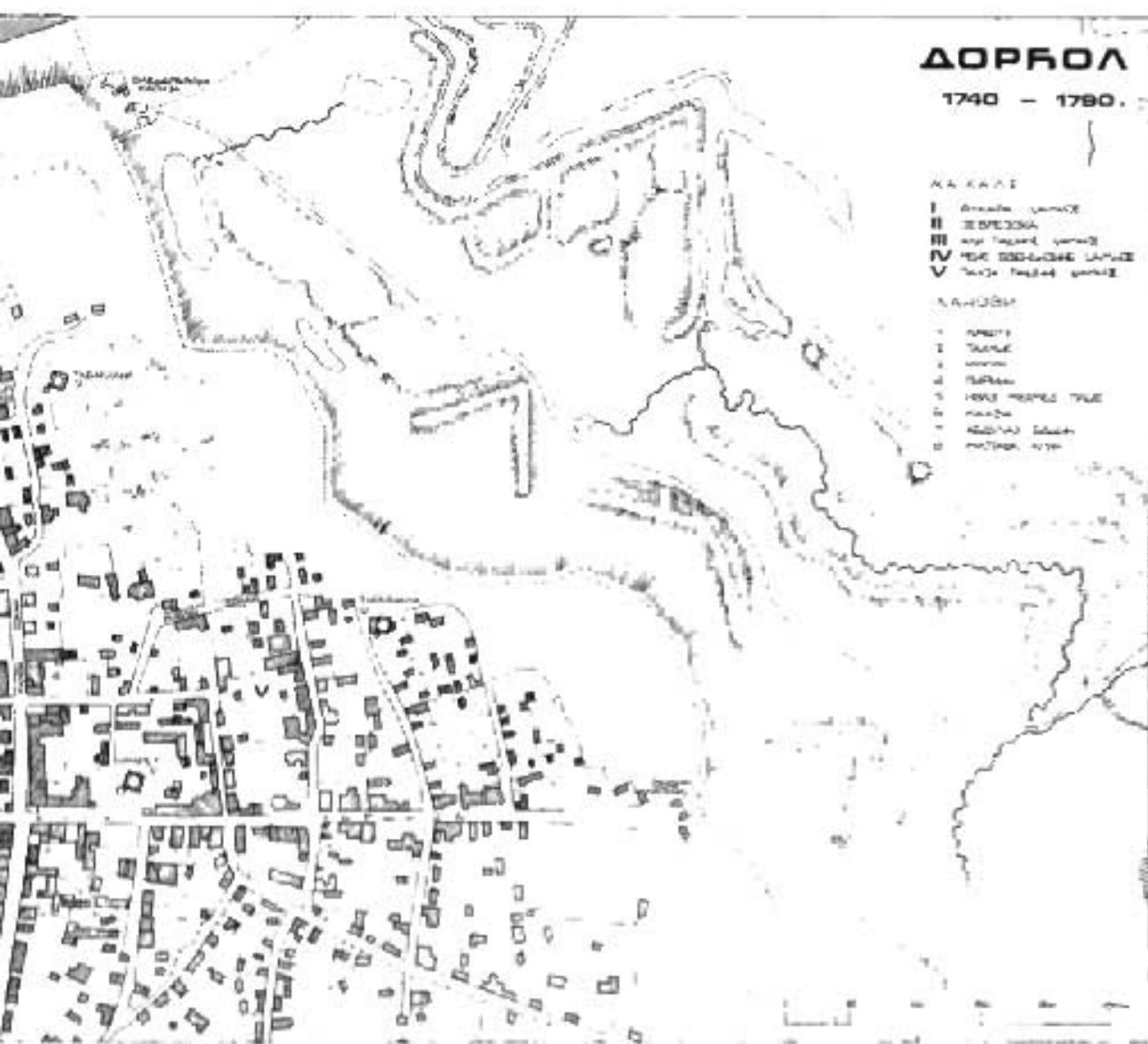

Fig. 11 Reconstruction of the plan of the Đurđevac area 1740-1750 (drawn by N. Stevanović)

њак и у куће грађани на немачки начин" како се то чини у изборницима у којима се наставља и да га у њих ставио, односно између су прибављале. У бившу Гувернерију или Командантију врзату чесницама су ге јавничари затраживши да ће поштовају главни становништво војног старешине у Београдском националном јавничар ате.

Терзији су повратком у Београд настоја- ли да поврате и све што су пре изна-

дисти година оставили, тј. да врате своје обичаје и све начин живота. Постепено су обновљали све институције које су нам били оне и из ранијег турској периоди, та- ке да су подаци врфили граду пасји облик и садржај који ће га поправно карактерисати као оријенталну варош.

Прије брига турске власти по повратку у Београд била је обнадљавање тортузних утицајева. Истакли отежак почетком у цијла-

нама на Карабурми, Турци су обновили бастонирану трасу око тврђаве задржавши вобановску концепцију, али у сведенијем виду. Данашње бастионе трасе Београдске тврђаве потичу из овог периода. На подручју данашњег Дорћола ова траса је смањена за онолико колико су Турци поједноставили разуђеност ранијих ровова, скративши предњу линију према вароши и оставивши ширу еспланаду. Еспланада се током овог периода делимично сузила на рачун проширења варошких, неправилних „блокова“. На јужној страни Дорћола, нису обнављали варошку бастонирану трасу, већ су само рашчистили ров, односно шанац, поправили насып и на њега поставили палисаде. Ове радове извели су 1754. године. Задржали су на истом месту и капије али у сведенијем облику. Бивша Царска капија постала је Видинска, а Темишварску су звали Смедеревска капија.

Нови задужбинари предузели су оправке цамија повративши поново цркве у цамије, поправили су минарете, и — као и некада, оснивали вакуфе за издржавање цамија. По обновитељима су цамије добиле нова имена. Крајем 18. века на подручју данашњег Дорћола било је свега 8 цамија. Неке старије цамије нису обновљене, као, на пример, она која је била претворена у јерменску цркву.

После повратка обновљена су и оба београдска водовода и поново основан цемат сујулуџија за њихово одржавање. Обновљени су затечени амами, а 1743. помиње се изградња новог амама до Тахмис-хана, мада се, можда, и овде ради о обнови старијег амама.

Задужбинари у овом периоду, међу којима је било и високих Портних достојанственика, оснивају своје вакуфе, првенствено ради обнављања и отварања постојећих цамија. Нико није изградио нijedan значајнији привредни објекат или основао неку мануфактуру.

За управне, трговачке и занатске делатности коришћени су постојећи објекти. За стан старешине београдског дивана, варошке скупштине, коришћена је једна зграда у Дугој чаршији, а ту је и државном касап-бashi за стан одређена једна аустријска кућа. У близини скеле на Дунаву налазила се зграда Ђумрука, а то је највероватније зграда солане уцртана у ра-

нијим аустријским плановима. На Тргу код Пиринч-хана налазио се Тахмис-хан који је припадао вароши, а у њему се пржила и млела кафа. За тај хан каже се да га је подигао почетком 1742. године вакуф јањичар-аге, али је вероватније да је он у ово време само обновљен. Из ранијег, предаустријског периода, остали су већ познати ханови и караван-саји: Чизма-хан, Пиринч-хан, Чукур-хан и други. Соколовићев караван-сај се више не помиње па изгледа да је био у рушевинама 1741. године. У то време помињу се и имена још неких ханова који су, вероватно, такође постојали од раније. У овом периоду помињу се и четири амама, а то су по свему судећи они исти који су постојали и раније само су сада били поново оспособљени. Спомињу се и Четири кафане, две у Главној чаршији, једна код Ђумрукане и једна код саја Јањичар-аге.

Нису само цамије и трговачки објекти обнављани у ово време, већ и сви други који су постојали и у предаустријско доба и свакако у исте или друге сврхе били коришћени за време аустријске окупације. Обновљене су две текије, неколике мејтебе и зграда поште, Мензулана, која се налазила на Тргу. Обновљена је и стара Јахја-пашина медреса.

На стари начин обновљене су и привредне делатности, али оне више нису имале исти значај као у доба цветања Османлијског Царства у 17. веку. Неке су се пијаце, као Балик-пазар, рибља пијаца, преместиле, па се она у овом периоду налазила иза Имарет цамије. Бит-пазар, пијаца рабљене robe, налазила се у близини данашње улице Риге од Фере, а Табачки базар на старом месту код Табачке цамије. На старом месту остало је и Арасте, покривена чаршија обућарских производа код Чизма-хана. Дућани, стари и нови, вероватно да су били једнако распоређени као и некад по Дугој чаршији и уз цамије, односно њихове вакуфе.

По свему је подручје данашњег Дорћола попримило исти изглед и исти садржај оријенталне вароши, али више није било оних подстицаја који би даље развијали варош у квалитетнију урбану агломерацију. Опадање вароши пратило је опадање Царства у целини. Запуштеност је и поред свих обнова била главна одлика спо-

љашњег доживљаја вароши, што су и главна запажања ондашњих путника који су нам оставили своје записи. Нестабилно становништво, које су чинили дошљаци, и прелазак еснафа у руке јањичара којима је привредна делатност представљала допунска примања због ниских плата које су примали, нису могли да буду иницијатори новог економског полета. Благостање ранијих периода је нестало. Вакуфи, задужбине великих добротвора, који су радије подизали варош, изгубили су компоненту подстицајног привредног фактора. Сви симптоми „болесника на Босфору“ у ово време примећују се и у Београд.

Када је у новом аустријско-турском рату, аустријска војска, под командом маршала Лаудона, после опсаде и жестоких напада, освојила Београд, подручје данашњег Дорђола било је највећим делом у рушевинама. У главној улици, Дугој чаршији, с њене леве и десне стране од Видин капије све до тврђаве, ниједан објекат није био употребљив за усељење. О овом стању Аустријанци су одмах по заузимању града, 7. октобра 1789. године, сачинили детаљну документацију. Два најбоља плана Београда из тог доба, један — којег је израдио инжењеријски официр Штокелај, и други — који се чува у будимпештанском Народном музеју, сасвим јасно приказују степен оштећености данашњег подручја Дорђола после аустријског упада. И трећи — план поручника Бруша с нумерацијом кућа и бојеним ознакама за порушене и постојеће зграде, као и четврти — сведенији план, уз који постоји и попис зграда са бројем просторија, омогућавају да тачно реконструишемо сва оштећења вароши проузрокована током борби за град.⁵⁸

Поменути планови омогућују нам да извршимо реконструкцију и претходног стања и то такву, да потпуно, у целокупном садржају, представимо урбану ситуацију пре 1789. године. Тиме, за разлику од претходних периода, први пут добијамо тачну слику броја, распореда, врсте и, у знатној мери, садржаја целог подручја Дорђола што омогућује сасвим поуздана проучавања различитих односа и урбаних појава. Целовитост ове представе омогућује и заосновање претпоставке за раније периоде,

поготову што смо видели да се многи садржаји понављају.

Аустријанци су овог пута кратко остали у Београду да би за свега две године могли предузети озбиљније обнављање града. Закључењем Свиштовског мира, 4. августа 1791. године, престала је њихова окупација и Турци су се поново вратили у Београд.

У даљем периоду, у последњој деценији 18. века и првих година 19. века, Турска је била потресана изнутра и споља, а отворена „источна криза“, у којој Београд означава кључ прве капије за продор на Исток, није подстицала друге активности, сем оних које су биле управљене на одржавање већ веома ослабљених војних позиција.

Можемо лако да претпоставимо да су српски устанци, предвођени Карађорђем, освојили, после двогодишњег ратовања, 12. децембра 1806. године исти онакав Београд какав је затекао и оставио пре 15 година маршал Лаудон. Доста је вероватно да за тих протеклих 15 година у условима нестабилне ситуације Турци нису могли, нити имали много мотива, за обнављање онолико порушеног Београда, поготову на подручју данашњег Дорђола.

Заузевши Београд, Карађорђе је у њему основао престоницу устаничке Србије. У њој је још било довољно затечених и усељивих зграда за устаничке потребе, а данас је познато и у којим су зградама биле смештене поједине установе или чак неке знаменитије устаничке личности. Међутим, за подручје данашњег Дорђола немамо података да су овај део вароши користили устаници. Прилике у устаничком Београду, заокупљеност устаника дипломатским, политичким и војним пословима, нису омогућили било какве промене грађевинске ситуације. Зато је сигурно да је подручје данашњег Дорђола остало до краја устаничке власти запуштено и препуштено даљем пропадању.

Пропашћу првог српског устанка, Турци поново улазе у Београд, 5. октобра 1813. године. Град се опет пуни војним посадама које долазе са свих страна. Власти предузимају мере да се врати и избегло становништво. Прилике се веома споро срећују чему доприноси харање куге и поновни, други српски устанак. Промене ће на-

Сл. 12. — Изглед старе Синагоге 1789. године.

Fig. 12. — View of the Old Synagogue in 1789.

стали тек после 1815. године, након Милош-Марашлијиног споразума и Портних фермана из 1815/16. године. У првом раздобљу до султанских хатишерифа из 1829/1830. године турска превласт постепено ће обнављати своје установе, док ће у другом раздобљу после 1830. године све изразија постајати превласт српске власти.

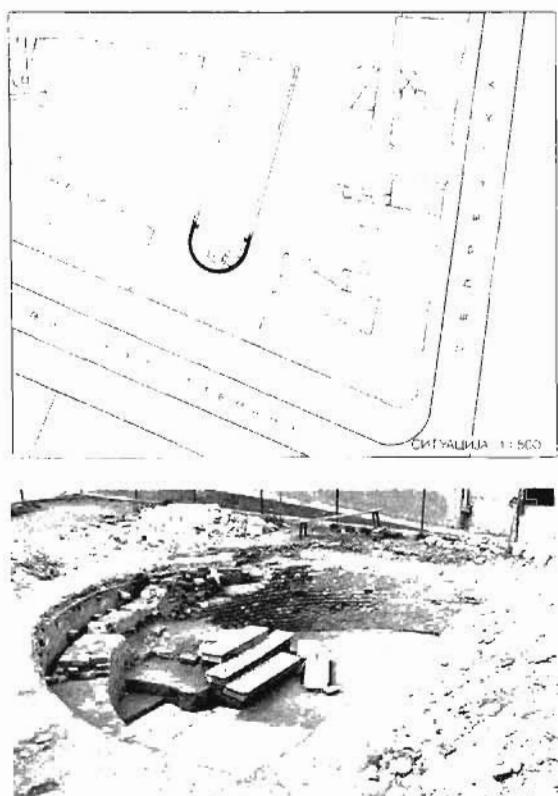
Цео период од 1815. до 1867. године биће у знаку двојне српско-турске власти над Београдом у коме ће се сав развој одвијати под притиском борбе за превласт и упорних настојања Срба да се Турци иселе из вароши. Турци ће се у Београду борити за ограничавање српске аутономије, а српске власти ће се исцрпљивати у борби за остварење задобијених повластица. Таква општа подлога свакако није могла повољније деловати на озбиљније промене и привредно, културно и грађевинско напредовање града. Па ипак Београд ће се развијати јер ће од града се 6.000 становника у 1820. години порасти на 24.512 становника у 1867. години. Али, тај пораст односиће се првенствено на српски део вароши у шанцу и на нови српски Београд пројектован и изграђен изван шанца.

Подручје Дорђола неће много осетити четири пута повећан број становника.

У подељеној вароши Дорђол је припадао турском вароши. Запремао је површину четири од 9 варошких махала, међу којима је била још и Јеврејска махала, или као део двеју суседних махала. У свему је изгледао као у претходном раздобљу, ограничен између дела Доњег града Београдске тврђаве и палисадираног шанца на југоистоку. Шанац је ишао истом трасом као и у претходном раздобљу. Међутим, са дунавске стране био је удаљен од обале која се померила према матици реке због сталних наноса обеју река. Про-

стор између обале Дунава и првог реда варошких кућа у баштама, готово у целини, са изузетком Јеврејске махале и малог броја Срба, био је насељен мусиманским становништвом. На Дорђолу је остала, као, уосталом, и у целој вароши, она подела коју су Турци успоставили још средином 18. века.

Обнова Старе синагоге само је један од изузетних примера који говори о стању и незнатним променама вршеним у овом раздобљу. Стара синагога, чији нам је најстарији изглед познат из 1789. године, сигурно је задржала исто место на којем се налазила још од 16. века када су у Београд почели да се интензивније насељавају Јевреји прогнани из Шпаније.⁵⁹ Зграда је више пута преправљана, а 1819. године је темељито обновљена и продужена. Ранија правоугаона зграда добила је овом

Сл. 13. Ситуација и изглед археолошког локалитета Високог Стевана 5—7, са остацима стваре Синагоге.

Fig. 13. — Situation and view of the archaeological site in Visokog Stevana Street 5—7 with the remains of the Old Synagogue.

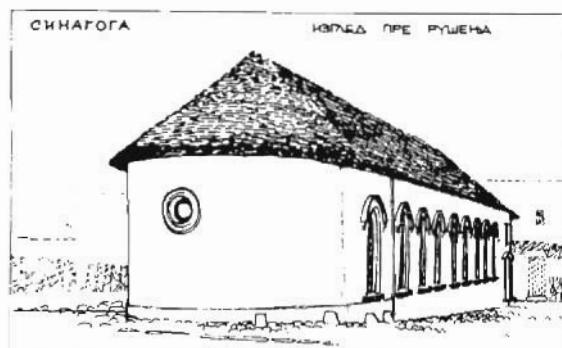
реконструкцијом са јужне стране полукружну апсиду. Једнобродна грађевина синагоге укупне дужине од 36 м и ширине 8 м. била је, дакле, једна од првих која је обновљена после другог српског устанка и једна од првих која је попримила стилске одлике средњоевропске архитектуре. Постојала је све до другог светског рата када је насиљно срушена. Археолошким ископавањима, у пределу апсиде, утврђени су сви слојеви њеног трајања кроз 19. век и у првим деценијама 20. века.

Од четрдесетих година 19. века брже се почело развијати српски део Београда од Саборне цркве ка данашњим улицама Кнез-Михаиловој и Васиној. На том делу започела је трансформација Београда у средњоевропску варош. Старије балканске бондручне куће почеле су да се замењују једносратницама у европским стиловима и начинима градње тог времена. Подизане су и неке веће јавне зграде. Међутим, на Дорђолу је оживљавала своје трајање стара регулација, улична мрежа формирана највећим делом у 16. веку, а већ дотрајале куће све више су пропадале. Некад Главна чаршија Београда постепено се све више и више деградирала и полако нестајала. Историја Дорђола овог периода је повест о све већем осиромашавању сиромашног сиромаха. Запуштеност, неред, рушевине и орунулост зграда били су занимљиви мотиви сликовних извора, али и огледало пропадања без наде. Становништво, такође осиромашено, под сталним захтевима српских власти за исељењем, није било фактор који је могао мењати постојеће стање, а турске власти само су се још инерцијом одржавале. Бомбардовање вароши 1862. из турске тврђаве, био је само један од инцидената који је допринео да се убрза решење исељавања Турака из Београда.

Канличким уговором који је следио иза бомбардовања Београда требало је проширити еспланаду тврђаве управо на делу Дорђола, па је тада извршена једина измена у уличној мрежи. Неправилни блокови према Доњем граду тврђаве су тада порушени и линија еспланаде повучена до трасе некадањег Кнез-Михаиловог венца, а данашње Тадеуша Кошћушка улице.

Планови Београда из 1863. године, као и Јосимовићев план из 1867. године, приказују стање пропадања Дорђола, једнако као и више цртежа и гравира из тог времена. На Јосимовићевом плану свега је 35 кућа обележено као зграде од тврдог материјала. Међу њима од старијих грађевина ту су још Пиринч-хан у рушевинама, четири запуштене или напуштене цамије, стара, али већ обновљена синагога, куће из аустријског периода на почетку Душанове улице, кухиња коју је подигао принц Александар, јеверјски амам и још понеки објекат из разних периода развоја Дорђола и то, углавном, урушен. И архивска документа сведоче о описаном стању.

Према списку процењених турских добара, ради откупа, уписано је у махала-ма Дорђола (на простору већем од оног који обрађује наша студија) 1863. године

Сл. 14. Синагога, изглед пре рушења. (цртеж према фотографији Н. Степановића).

Fig. 14. Synagogue, before its pulling down (drawing after the photo taken by N. Stepanović).

185 турских имања. Многа од њих била су „без икакве бине“, неки плацеви су били само са „кућицом“ па се из тога јасно види колико је Дорђол већ био напуштен.

Наравно, да би детаљније описивање ондањег Дорђола конкретније показало за сваки део или махалу право стање, али се у односу на цветни период успона и трајања насеља у 16. и 17. веку не би ни тиме добила повољнија слика.

Предајом кључева града Београда, односно његове тврђаве, кнезу Михајлу 1867.

године престало је двовлашће над Београдом. Турци су дефинитивно напустили варош па је и земљиште Дорђола које је било у њиховим рукама, прешло у власништво Срба. Тако се формално завршило трајање једне власти која је формирала, одржавала, повраћала и напуштала урбани агломерацију чије се одлике највише везују за њене културне, обликовне и садржајне основе.

Спора урбанистичка реконструкција Дорђола од последње четвртине 19. века до треће деценије 20. века

Историја развоја Дорђола у периоду од напуштања Турака 1867. године до Генералног урбанистичког плана Београда из 1923. године, показује веома споро мењање наслеђене ситуације. Мада је већ планом реконструкције вароши у шанцу Емилијана Јосимовића из 1867. године, било пројектовано потпуно преуређење Дорђола, стварне промене текле су успорено и постепено. Јосимовић је на подручју Дорђола планирао правилну мрежу широких улица у истом духу како је то много раније предвиђала и аустријска барокна реконструкција. Исто тако предвиђао је потпunu измену парцела, правилних и једнаке величине са блоковском изградњом по фронтовима улица. Већ у стварности још раније започето мењање садржаја Дорђола и премештање трговачког центра на београдску греду, није ни овим планом изменјено. Дорђол се некад налазио на обали, а сада су га наноси све више удаљавали од ње. Бродарски промет који је некада значио витални извор за раст Дорђола, сада је премештен на Савско пристаниште. Дугогодишње опадање овог дела вароши постало је непривлачно за ново становништво које је на испражњеним турским имањима на гребену и према Сави лакше налазило интерес насељавања ближе прогресивном делу града.

План инжењера Стевана Зарића из 1878. године, десет година после исељавања Турака, још увек показује готово исту ситуацију, коју налазимо и на претходним плановима. На том плану има свега 447 објеката, највише концентрисаних у Јеврејској махали, и мноштво разбацаних по

девастираним великим, размеђеним парцелама. Једна црквица, Александра Невског, подигнута тих година на месту срушене Реис-ефендијине ћамије (у дворишту дорђолске основне школе), не мења утисак о још увек непривлачном Дорђолу. Занимљивије је да су неке од најстаријих грађевина у плану још присутне, као Пиринч-хан и Јахја-пашина ћамија.

Крајем 19. века, према једном плану из 1890. године,⁶⁰ ситуација се почела мењати и већ је према Регулационом плану, углавном сличном Јосимовићевом, изведену неколико потеза. Све нове зграде подигнуте у Видинској, данас Душановој улици су на новој регулационој линiji и стоветној са данашњом, али старе куће су још на претходним грађевинским линијама. Ни блокови са западне стране још нису регулисани. Још није била просечена по целој дужини Страхињића бана улица. Шанац је још стајао, а велики празни простори и неправилни блокови између дунавске Јалије и Душанове улице само местилично показују испрекидане линије нове регулације.

Геодетски планови, који су настали снимањима ради добијања подлоге за нови Генерални урбанистички план из 1921. године, показују готово у целини реализовану урбанистичку реконструкцију засновану на идеји Јосимовићевог плана. Сви данашњи блокови су формирани у периоду од краја 19. века до 1923. године. У том периоду Дорђол је већ био поновно изграђен и насељен. Изградња овог периода карактерише се у целини високопартерним и приземним, углавном породичним кућама. Од јавних грађевина само су биле изграђене Дорђолска основна школа и Дом Св. Саве, обе последњих година прошлог века. Дорђол се тада формирао као стамбени део града и делимично насеље с неким привредним делатностима. Ту су биле стара кланица, стара електрична централа, и према Дунаву више складишта и разних мањих занатских радионица. Пред крај 19. века била је већ подигнута и железничка пруга која је водила ка новој кланици и данашњој Дунав-станици.⁶¹

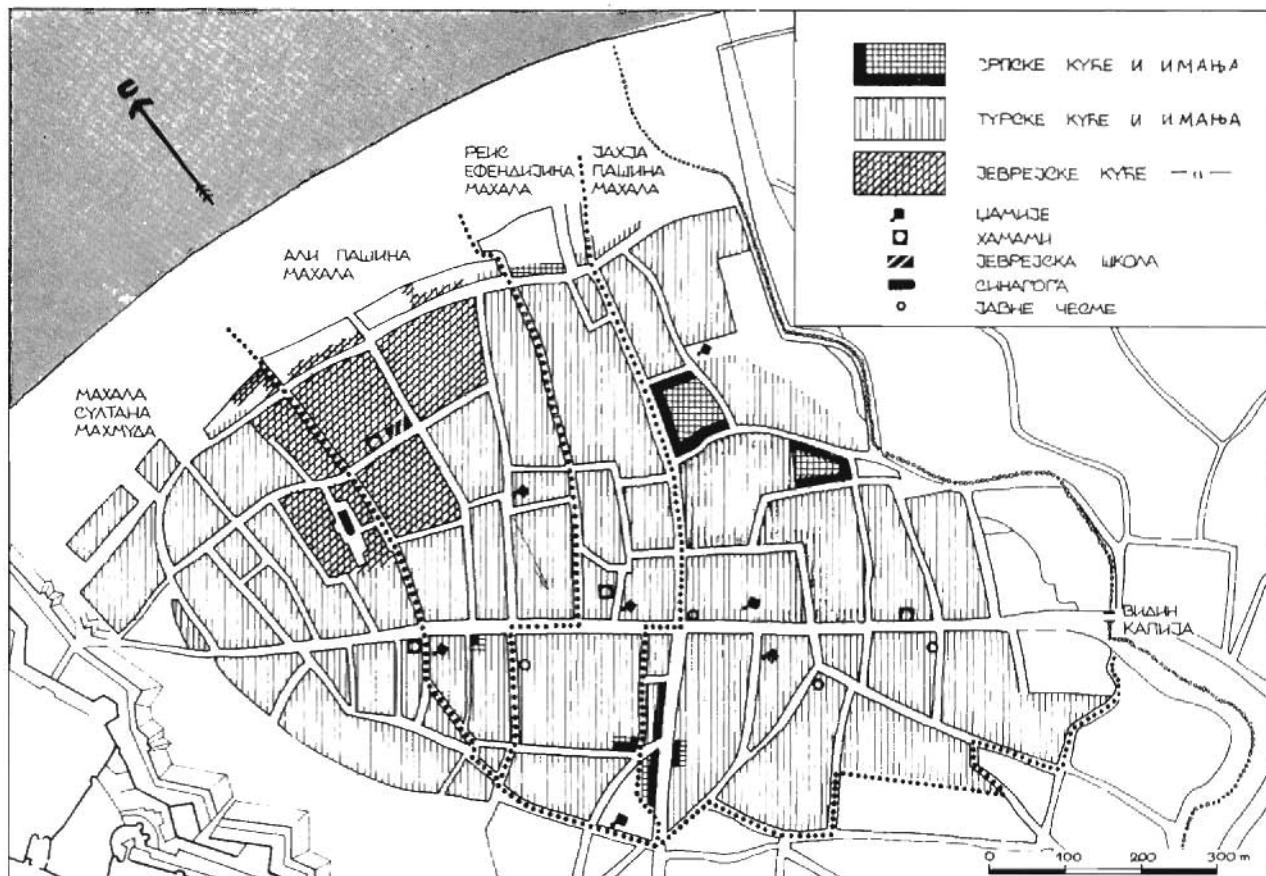
Праћење развоја Дорђола у овом и каснијим периодима није задатак ове студије. Међутим, напомене о суштинским променама у овом и наредном раздобљу само

указују на оне елементе који одређују опште хронолошке границе настајања данашњег насеља.

Последице изградње Дорђола за последњих 50 година (1930—1975)

Основи данашњег Дорђола, регулисана улична мрежа, парцелација блокова и први слој изградње после нестанка свих ранијих културних слојева, створени су у

периоду, између два рата и после рата, има углавном исте карактеристике. На већ формирanoј уличној мрежи подижу се вишеспратнице, појединачно, на разним местима истовремено, али без систематског прекривања неизграђених делова, тако да је за цео период карактеристична слика неуравнотежене, немоногене физичке структуре. Међутим, нас, пре свега, занима какве последице је имала ова изградња на историјске трагове ранијих слојева. Можемо да закључимо да је већ, сем

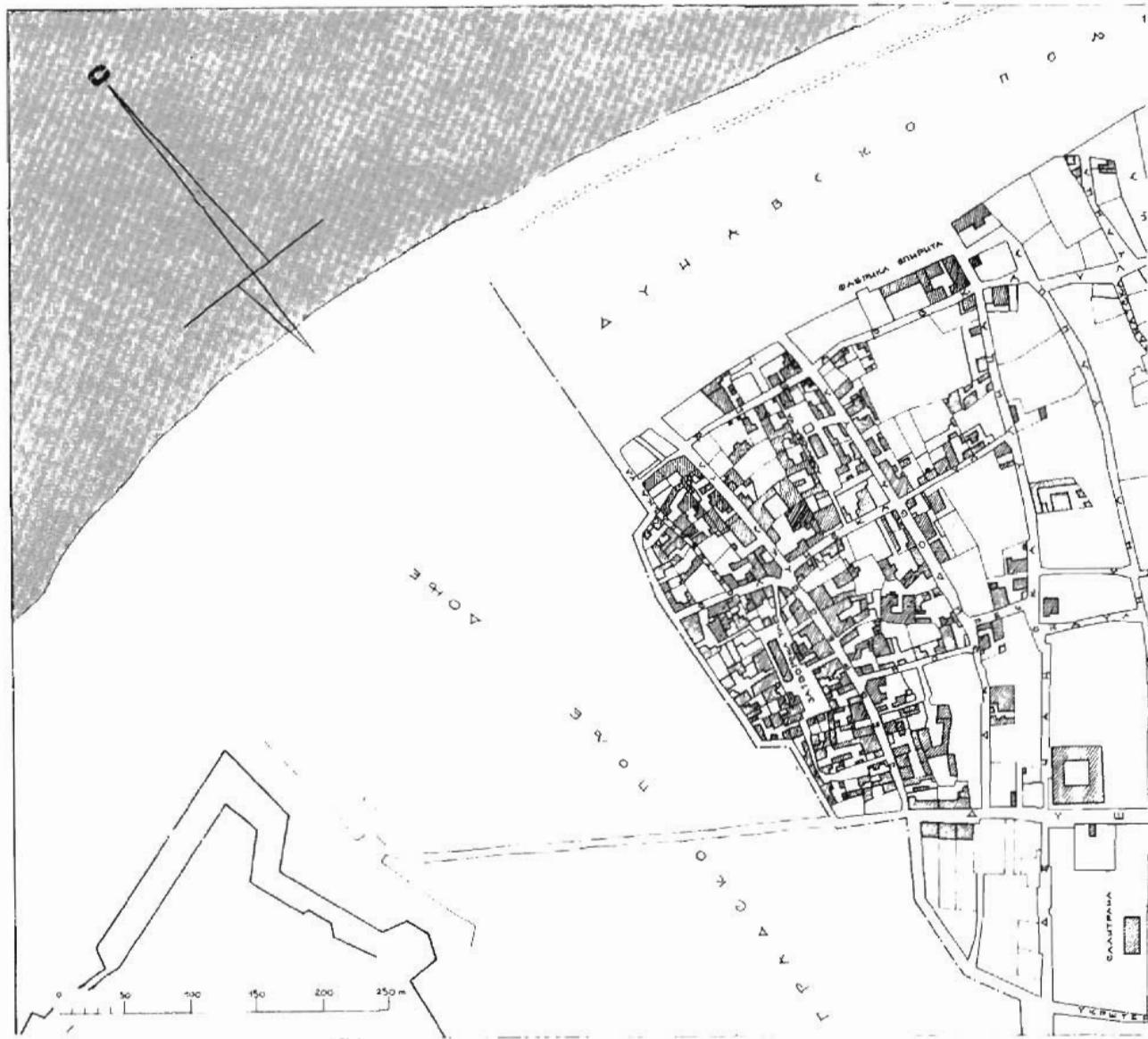

Сл. 15. — План етничке припадности имања на подручју Дорђола 1863. године. (Пртеж пре-ма Турском плану из 1863. године, Н. Степановића).

Fig. 15. — Plan of the ethnical allegiance of the owners of properties in the Dorćol area in 1863 (drawing after a Turkish plan from 1863 — N. Stepanović).

периоду између 1890. и 1921. године. После те године наступа период вишеспратне изградње и попуњавање неизграђених блокова. Изградња која траје у целом овом

веома ретких изузетака, изградња у претходном периоду избрисала историјске трагове. Ако су онда били физички присутни још понеки објекти као рушевни јеврејски

Сл. 16. — План подручја Дорћола 1878. године. (Цртеж Н. Степановића, према плану инж. Стевана Зарића из 1878.).

амам, или низови стarih кућa у Јеврејској махали, у овом потоњем периоду налазимо још само објекте подигнуте после 1880. године, а и ти рапидно нестају. Сви ранији културни слојеви, поготово они из цветног периода када је Дорћол био најзначајнији, најнасељенији, обликовно и садржински најзанимљивији део града, у

потпуности су нестали. Данас можемо још само да очекујемо да ћemo за науку спаси понеки податак када буде активна археолошка контрола темељних радова, или, ако се унапред определимо, још можемо и да презентујемо неки споменик на археолошком нивоу.

Овакве последице проузроковане су делимично и из непознавања значаја и вред-

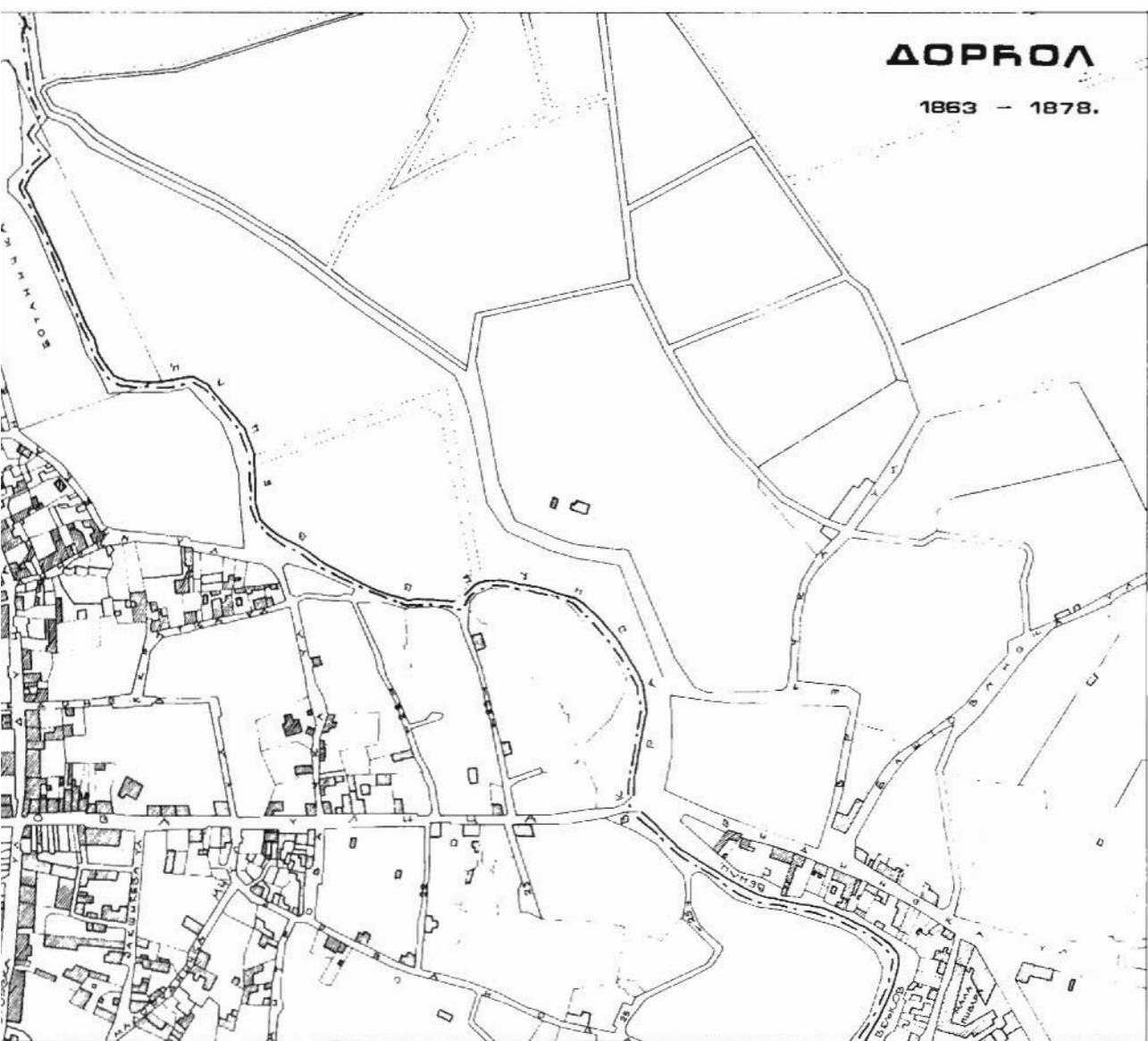
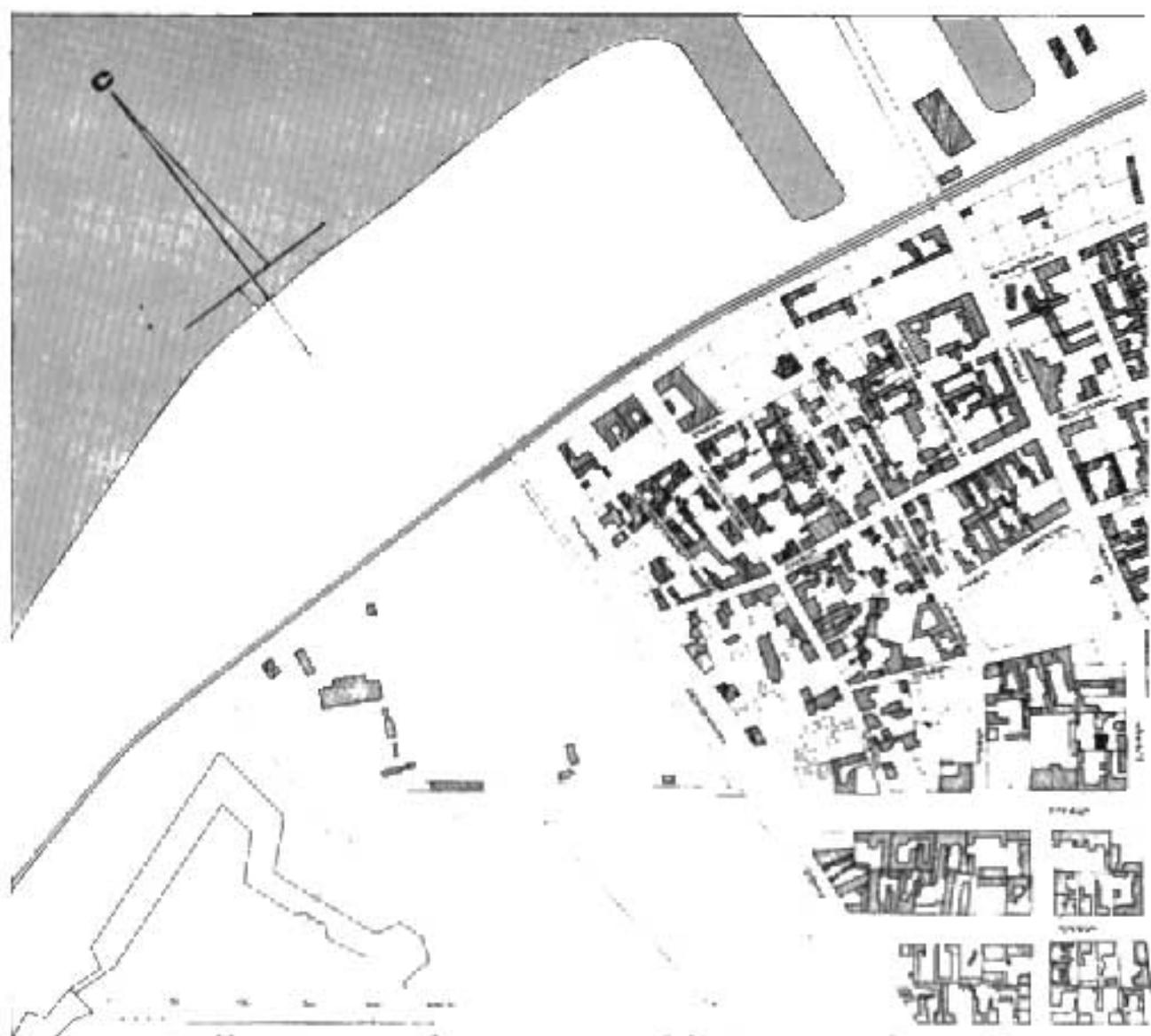

Fig. 16. — Plan of the Dorćol area in 1878 (drawn by N. Stepanović after the plan of eng. Stevan Zarić from 1878).

ности чувања трагова историјског континуитета и уопште једног приступа коме је недостајало смисла за целовито и свеобухватно третирање урбаних простора. Ова студија имала је задатак да превазиђе забораве и да потпомогне савременије приступе третирања наслеђених урбаних структура.

Закључци који произилазе из историјске анализе развоја насеља на Дорћолу

Систематска анализа свих развојних фаза насеља на Дорћолу, од разматрања података који говоре о насељености подручја Београда у праисторији, преко утврђивања протезања римског Сингидунума,

Сл. 17. — План подручја Дорћола са једном цртежом Степановића пре да Пади градо Београд 1:4000 из 1811.

до констатовања најтаријет насеља у средњем веку и праћења континуираног трајања облика насељености до наших дана, омогућило је проверавање до сада поznатих чинионица повезивања свих познатих чинионица, откривање непознатих чинионица, потврђивање непознаданих чинионица, обједињавање различитих извора и различитих приступа упитникаца Дорћола и

утврђивање стварног развоја урбаније структуре.

Расветљавање развојних етапа Дорћола (фиксирањем свих података у гранове хронолошки карактеристичних периода), и објашњавање утврђених утицајних фактора (стварним елементима развија у функционалним, садржајним и обликовним структурама), допринело је да се, на овом

ДОРЂОЛА

1878 - 1921.

Fig. 17 — Plan of the Dorćol area in 1921 drawn by N. Stepanović after the Plan of the City of Beograd 1:4000 from 1921.

студијом оствареној подлоги, даља научна проучавања и сазнања о развоју целог Београда темеље на критички провереним и сигурним закључцима.

Детерминисани елементи урбанде структуре, представљени у графичким прилогима, резултат су стручног и научног разматрања и чине оскуну за даља научна проучавања и истраживања.

Резултати овог рада могу се укратко сакети у неколико закључака:

1. Најстарије насеље које чини најнижи слој на исјем почива данашња урбана агломерација Дорђола, настао је формирањем средњовековног предграђа Београда крајем 13. века.

2. Нагеће се током 16. и 17. века организки развило у главни трговачки центар са

карактеристикама најбољих одлика византијско-исламске урбанистичке и архитектонске културе достигавши високи степен функционалног, садржајног и обликовног јединства и склада.

3. Урбанистичким интервенцијама у 18. веку, по унапред заснованим артифицијелним замислима, насеље је требало да се трансформише у барокну средњоевропску урбану агломерацију, али је постојећа развијена органска структура одолела тоталној метаморфози.

4. Престанком виталних подстицаја, који су омогућили органски развој, агломерација је у 19. веку дотрајавала, да би на крају била трансформисана и прекривена новим културним слојем.

Настанак, преображаји и нестанак културних слојева над којима се у континуитету формирала данашња урбана ситуација Дорђола приказују закономерности урбаних и урбанистичких феномена у свим утицајним компонентама.

Анализа историјског тока настанка, преображаја и нестанка једног културног слоја и поновног настанка другог културног слоја заменом физичких, садржајних и обликовних структура, показује да су објективни чиниоци, као физичка структура и економска оправданост, елементи трајања и постојаности, а да су субјективни фактори, као култура становништва и политичке намере, били елементи промене урбаних ситуација Дорђола. Најдуже трајање једног културног слоја, односно једне урбане ситуације, било је условљено и најдужим раздобљем мирнодопског развитка и показало функционалност и отпорност према променама, а периоди рата доносили су брже промене. Већ створене и дефинисане структуре деловале су на њихово побољшавање и бивале лакше обнављање после ратних пустошења. Уређени простори опирали су се преуређива-

њу, а чврсти материјали показивали су се неотпорним када су други фактори преовладавали. У свemu однос константних и промењивих фактора у историјском развоју Дорђола показује општу законитост урбаног развоја и пре свега одражава однос објективног и субјективног чиниоца.

Историјска анализа развоја Дорђола показује у односу на принципе заштите архитектонског и урбанистичког наслеђа зависност тих принципа од потпуног познавања генезе урбане целине. Студија показује, пре свега, позитивним материјалом, да се карактеристични елементи поједињих културних слојева на овом делу Београда не јављају у једнаком, равномерном или правом виду и да су као такви само условни асоцијативни знаци културних вредности, а не саме вредности. Према томе, представљање историјског континуитета и елемената наслеђа мора бити преносно, индиректно, као резултат архитектонско-урбанистичке опредељености засноване на принципима социо-урбаних квалитета.

Поуке које се из историјског развоја Дорђола намећу данашњим програмерима и планерима урбанистичке реконструкције су двојаке. Једне произилазе из утврђивања константних елемената трајања створених вредности, а друге проистичу из значаја и значења познавања историјског развоја. Креативно планирање и пројектовање засновано на принципима остваривања свеобухватно разрађеног простора као хуманизоване и оплемењене човекове средине, нужно разматра обликовање и ureђење простора у тројству прошлог, садашњег и будућег. Одмеравање потребног присуства историјског развоја у конкретним пројектима и детаљним урбанистичким плановима не може да буде изван креативног поступка. Намера је ове студије да таквом поступку омогући увид у позитиван материјал који треба да се укључи у пројектовање.

НА ПОМЕНЕ

¹ Дорћол — dort'jol, је турски топоним који се задржао до данас. Назив означава раскрсницу четири пута, али се пренео на читав крај око раскрснице данашњих улица Душанове, 7. јула и Дубровачке. Према познатим изворима назив потиче из 19. века. После укидања махалске поделе вароши у шанцу, Београд је подељен на шест квартова. На дунавској падини образован је Кварт Дорћолски са полицијском станицом у Господар-Јевремовој улици која је била гранична улица са Квартом Варошким. Подручје Квартата Дорћолског током 19. века и до половине 20. века се мењало, а у овом раду обухваћен је главни део подручја некадашњег Квартата Дорћолског. Овде је, дакле, појам Дорћол у слован у смислу данашњег означавања дела Београда око Душанове улице и према Дунаву.

² Up. Ch. Dervichévitch, *Évolution de Belgrade*. Paris 1939, 16—132; П. Стевановић, *Геолошка прошлост Београда и околине*. Историја Београда 1. Београд 1974, 4—14.

³ Детаљан извештај о резултатима археолошких истраживања вршених на Дорћолу 1978. године објављује М. Поповић у *Arheološkom pregledu* бр. 20/1978. (у штампи).

⁴ Ј. Тодоровић, *Arheološki pregled* 5/1963, 73; М. Поповић, *Утврђене средњовековне капије на с-и бедему Београдског града*. Београдска тврђава IV, 1970.

⁵ N. Tasić, *Arheološki pregled* 10/1968, 21.

⁶ Ј. Бабовић, Дорћол — налази праисторијске керамике. *Arheološki pregled* 20/1978 (у штампи).

⁷ Ј. Тодоровић—V. Kondić, *Keltski i rimske Singidunum*. Beograd 1971, 20.

⁸ М. Роповић, *Arheološki pregled* 13/1971, 94; 15/1973, 43; D. Војовић, *Arheološki pregled* 15/1973, 44; 20/1978 (у штампи).

⁹ М. Роповић, *Arheološki pregled* 20/1978 (у штампи).

¹⁰ Антрополошку анализу извршио је проф. др Србољуб Живановић, којом приликом је утврђено да се ради о скелетима старијег мушкирца и жене и једног млађег мушкирца. Код скелета старијег мушкирца је откривена трепанација десне слепоочне кости. Оперативни захват извршен је за живота покојника, вероватно због гнојавог запаљења средњег ува, што је био узрок смрти.

¹¹ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*. Стара српска књижевност II. Нови Сад—Београд 1966, 46.

¹² Б. де ла Брохијер, *Путовање преко мора*. Београд 1950, 130.

¹³ X. Шабановић, *Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. год.* Годишњак ГБ књ. XVII — 1970, 10.

¹⁴ Ј. Бјелајац, *Средњовековна керамика Дорћола*. Годишњак ГБ књ. XXV — 1978.

¹⁵ X. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I*. Београд 1964, 272.

¹⁶ Исто, 25.

¹⁷ Уп.: X. Шабановић, *Београд као војно-управно и привредно средиште у XVI—XVII веку*. Историја Београда 1. Београд 1974, 323—349.

¹⁸ Уп.: Р. Самарџић, *Београд у међународној трговини XVI—XVII века*. Историја Београда 1. Београд 1974, 359—375.

¹⁹ X. Шабановић, *Урбани развитак...*, 10.

²⁰ X. Шабановић, *Турски извори...*, 27.

²¹ Исто, 138—141.

²² X. Шабановић, *Урбани развитак...*, 19.

²³ Муслиманска гробља у Београду из 16. и 17. века нису довољно проучена. Овде се исправља раније лоцирање Доњег шехитлук-ка (в. преднацрт плана Београда крајем XVII века, приложен наведеном раду X. Шабановића, *Урбани развитак...*, 36—37), али остаје и даље да се хронолошки и просторно тачније идентификују остала гробља и да се објасни велико гробље које се јавља у картографским изворима с почетка 18. века на простору између данашњих улица Ђуре Ђаковића и Вршачке.

²⁴ D. Đurić-Zamolo, *Stara jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu*. Jevrejski almanah 1965—67, 61.

²⁵ А. Андрејевић, *Удео Мехмед-паše Соколовића у подизању Београда*. Зборник Филозофског факултета XI — 1. Београд 1970, 131—142; Ж. Шкаламера, *Локације неких значајних београдских грађевина XVI и XVIII века*. Годишњак ГБ књ. XX — 1973, 172—176.

²⁶ Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић*. Београд 1911, 84. У опису боравка ердељског посланства у Београду 1663. године помиње се да је посланство одсело у једном хану у „српској улици“ на Дунаву.

²⁷ Ж. Шкаламера—М. Поповић. *Нови подаци са плана Београда из 1683. Годишњак ГБ књ. XXIII — 1976, 34—35.*

²⁸ Уп.: Р. Веселиновић, *Београд од 1683. до 1717. године*. Годишњак ГБ књ. XV — 1968, 5—25 и исти, *Осада Београда 1693. године*. Годишњак ГБ књ. XX — 1973, 35—47.

²⁹ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711—1739. год.* Споменик СКА 61. Београд 1935, 112—113.

³⁰ Исто, 114—265.

³¹ Исто, 114 и 199.

³² Ж. Шкаламера, *Мапа једног дела Београдског дистрикта из 1721. године*. Годишњак ГБ књ. XVII — 1970, 51.

³³ М. Костић, *Историја фрањевачког манастира у Београду*. Прилози КИЈФ VI, 1926, 195.

³⁴ Д. Ј. Поповић, н. д., 163, под бр. 241.

- ³⁵ М. Костић, н. д., 195.
- ³⁶ Исто.
- ³⁷ Д. Ј. Поповић, н. д., 153, под бр. 106—110.
- ³⁸ Ж. Шкаламера, Локације..., 177.
- ³⁹ М. Валтровић, Камен темељац једне језуитске цркве од године 1732. у Београду. Старијар 4, 1887, 123—127.
- ⁴⁰ Д. Ј. Поповић, н. д., 156, под бр. 154.
- ⁴¹ Исто, под бр. 841.
- ⁴² Исто, под бр. 840.
- ⁴³ Р. Веселиновић, Нека питања из прошлости Београда XVI—XIX века. Годишњак МГБ књ. II—1955, 107—111.
- ⁴⁴ Ж. Шкаламера, Локације..., 177—180.
- ⁴⁵ МГБ, I, 2194. Фотографија из бечког Ратног архива, НКР Ехр. 1727. Juli 383.
- ⁴⁶ Д. Ј. Поповић, н. д., 219.
- ⁴⁷ Д. Павловић, Једна од најстаријих очуваних грађевина у Београду. Годишњак МГБ књ. III—1956, 273.
- ⁴⁸ Подаци добијени од др Марије Хаци-Пешић, научног сарадника МГБ.
- ⁴⁹ Д. Ј. Поповић, н. д., 187.
- ⁵⁰ Hofkammerarchiv Wien (HKAW), Ra 155, N 47/1—3.
- ⁵¹ Д. Đurić-Zamolo, *Stara Jevrejska četvrt...*, 61. Откривени остаци су том приликом погрешно идентификовани са Цукер ханом.
- ⁵² Д. Ј. Поповић, н. д., 199.
- ⁵³ Kriegsarchiv Wien (KAW), H III d 1410, 1413, 1414.
- ⁵⁴ HKAW, Q b 31/1—2.
- ⁵⁵ HKAW, 041 od 22. 1. 1728; Rb 81 od 1725; Q b 53, 55; Q b 31, и др.
- ⁵⁶ Р. Тричковић, Београдска тврђава и варош 1739—1789. године. Годишњак ГБ књ. XX — 1973, 62.
- ⁵⁷ Исто, 62 и даље.
- ⁵⁸ Ž. Škalamera, *Planovi Beograda iz 1789. godine*. Urbanizam Beograda 24/1973, 19—24.
- ⁵⁹ Уп.: И. Шланг, *Јевреји у Београду* Београд 1926; Д. Đurić-Zamolo, *Stara Jevrejska četvrt...*, 72—74.
- ⁶⁰ Народна библиотека Србије, Кр. II — 808.
- ⁶¹ Претима плановима Београда с краја 19. века и каснијим плановима, железничка пруга променила је трасу и од првобитног положаја ближе данашњој Дунавској улици померена је источније, према Дунаву.

URBAN DEVELOPMENT OF THE DORČOL AREA

Željko Škalamera—Marko Popović

In this work, which resulted from a study needed for the urbanistic planning of the reconstruction of a part of Beograd, the development of the settlement from the first signs of life until the disappearance of the older cultural layers in the latest period have chronologically been traced. On the basis of the archaeological researches, analyses and interpretations of the historical and especially cartographic sources, the development and metamorphoses of the urban structures in the Dorćol area and the part of Beograd, situated at the Danube bank, have been ascertained.

Summing up the results of their work, the authors have stated that the oldest settlement, which makes the lowest layer on which the today's urban agglomeration of Dorćol rests, resulted from the forming of the medieval suburb of Beograd at the end of the 13th century. In the 16th and 17th century the settlement developed in the main trading center with the best characteristics of the Byzantine-Islamic urban and architectonic culture reaching the

degree of functional, meaningful and formful unity and harmony.

According to previously formed artificial ideas, by urbanistic interventions in the 18th century the settlement had to be transformed into a baroque urban agglomeration, however, the existing developed organic structure succeeded to resist the total metamorphose.

Since vital stimuli, which enabled organic development, ceased, the agglomeration was wearing in the 19th century finally to become transformed and completely covered by a new cultural layer characteristic for the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

This development of the settlement unfolded in various political, demographic, ethnical, economic and cultural situations. From the medieval Hungarian and Serbian states, from which derives the oldest cultural layer, through the allegiance to the Ottoman Empire, whose Islamic culture influenced most the growth of the settlement, to the Austrian occupations, when it passed through baroque reconstruction

to return again to the oriental forms and finally to undergo a fundamental change in Serbian urbanization, the settlement followed the fate of whole Beograd for which is characteristic the richness in historical continuity and the absence of physical proofs in today's urban structure. Disproportion between the history full of events

and nonexisting material proofs in the physical structure of the town has been shown in this study as well. And the very purpose of this study is to reveal the genesis of the settlement so that all the fragments, which in the remaining city tissue prove a continuity in human fates in this area, are correctly valued.

